

A
M. ~~UD. HORTYAN MÚLÓ~~
TUDOMÁNYEGYETEM
KÖNYVTÁRA
SZEGED

44509

KÖZLEMÉNYEK
TUDOMÁNYEGYETEM PEDAGÓGIAI LÉLEKTANI
INTÉZETÉBŐL.
37. SZÁM.

Dr. TÓTH B. ZOLTÁN:

FÉLELEM ÉS A GYERMEKI LÉLEK

Közlemények
a Ferenc József-Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani
Intézetéből.
37. szám.

FÉLELEM ÉS A GYERMEKI LÉLEK

Az iskolásgyermek érzelmi nevelésének elméleti és gyakorlati kérdései

IRTA:

Dr. TÓTH B. ZOLTÁN

a kolozsvári áll. tanítóképző-intézet pedagógia tanára

KOLOZSVÁR.

1942.

XB 165265

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000916274

Dr. VÁRKONYI HILDEBRAND

egyetemi tanár úrnak tanítványi hálával és tisztelettel,

a SZERZŐ

44509

Felelős kiadó: Dr. Tóth B. Zoltán, Kolozsvár.

Nyomatott a Balatonfüredi Nyomdában. Tulajdonos Iglói János.

Az az ember, aki a nevelés legfőbb tartozékának a türelmet tekinti, méltán megérdemli, hogy szegény ördögnek nevezzék —: szeretet és öröm az, ami ahhoz szükséges.

PESTALOZZI.

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
I. Előszó	5
II. Lelki életünk felosztása — A félelem	7
A) 1. <i>Értelem</i> 2. <i>akarat</i> 3. <i>érzelem</i>	7
B) <i>A félelem helye és szerepe lelki életünkben</i> ...	12
a) <i>A tulajdonképeni félelem</i>	15
b) <i>A szorongás</i>	17
III. A félelem-jelenségcsoport neveléslélektani megvilágításban 20	
A) <i>A gyermek ideges tünetekkel kapcsolatos</i> <i>viselkedései</i>	24
a) <i>a félénkség</i>	24
b) <i>a zárkózott gyermek</i>	30
B) <i>Társadalomellenes viselkedések</i>	31
a) <i>a hazudozó</i>	32
b) <i>a dacos és ...</i>	35
c) <i>a tolvaj gyermek</i>	38
IV. A gyermekkori hibák és a nevelés	42
V. Záró gondolatok	51

I. Előszó

A félelem lélektanát és nevelési vonatkozásait egy korábbi tanulmányunkban¹ már részletesen megvitattuk. E kis könyv tárgya tulajdonképpen az ott közöltek összefoglalása és néhány azóta felmerült szemponttal való kiegészítése. *Célunk* ezzel az, hogy az érzelmi élet nevelésével kapcsolatos bonyolult kérdéseket a lélektan tudományos fogalmai-val megvilágosítsuk. Munkánk megírásakor az a szempont vezetett, hogy a gyermeknevelés feladatait a természetes jog alapján (mint szülő), vagy valamely kívül álló tényező (pl. állam) által reá ruházott hatalomnál fogva végző nevelők számára hozzáférhetőkké váljanak a felvetett kérdések. Ezért mellőztük a nehézkes és túlságosan elvont elméleti fejtegetéseket. Helyettük törekedtünk a kérdéseket a nevelést gyakorlatilag űző nevelő szempontjából vizsgálódásunk tárgyává tenni.

Tanulmányunk első felét túlnyomóan lélektani fogalmak tisztázására szenteltük. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a *nevelés feladatai csakis lélektani ismeretek birtokában oldhatók meg*. Ismerje a nevelő a gyermekben észlelt jelenségek eredetét, természetét, a lelki életben elfoglalt helyét és szerepét. Ezek nélkül munkája bizonytalan tapogatózás marad. *Nevelői sikerek csakis a helyes lélektani felismerésekből sarjadhatnak!* A jelenkor pedagógiai törekvéseire épen az jellemző, hogy magából a gyermekből, a gyermeki lélek szükségleteiből és működésének a természetéből indul ki, amikor valamilyen nevelői feladat megoldására vállalkozik. A szobrász a márvány, a kovács a megmunkálásra kerülő vas, az asztalos pedig a fa természeté-

1. *A félelem jelenségeinek lélektana és pedagógiája*. — Közlemények a szegedi Ferenc József-Tudományegyetem Pedagógiai Lélektani Intézetéből. 34. sz. 1939.

nek az ismerete nélkül aligha végezhetné mesterségét sikerrel. A nevelő azonban élő, emberi lelket alakít, amely szemmel nem látható, kézzel nem fogható, csak megnyilvánulásaiban közelíthető meg. Mennyivel nehezebb és felelősségteljesebb tehát ez a munka, mint valamely mesterség üzése. *Minden gyermek egy zárt, önmagában egységes világ.* Saját törvényei vannak. Sajátos célok és törekvések mozgatják. Csak azok férkőzhetnek a közelébe, akik ismerik ezt a felnőttektől sok tekintetben *más* világot. Némely nevelő soha nem jut idáig: kívül reked! — A lélektan itt siet segítségére a szülőnek és nevelőnek. Megkönnyíti a jelenségek közti eligazodást, felfedi a lelki élet törvényszerűségeit. Ezáltal sok csalódástól és kísérletezgetéstől szabadítja meg a nevelőt.

Tanulmányom azoknak szántam, akik a szabadabb szellemű, rideg formalizmustól mentes nevelés hívei. Nem kétséges azonban, hogy a gyermek örömei és játékos jókedve iránt érzéketlen egyének is olykor gondolkodva állanak majd meg egyik-másik fejezet olvasása közben. Ha csupán ennyit is sikerült elérnünk, úgy célunkhoz közelebb jutottunk: *elősegíteni a nevelői gondolkodásnak minél szélesebb rétegekben való elterjedését!* Nehéz, és véglegesen csakis a nevelők szervezett testülete által megoldható feladat. Azonban a gyermek és ifjú mélyebb megértésére soha nem volt nagyobb szükség, mint épen napjainkban. Vajúdó korunk az új, eddig ismeretlen életfeladatok és terhek egész sokaságát hárítja a gyermekre. *Az összeroppanástól csakis olyan nevelés mentheti meg, amely kifejlesztette benne a lelki ellenállást, alkalmat nyújtott képességeinek teljes kibontakozására, megtanította alkalmazkodni és így képessé tette arra, hogy életfeladatait a saját erejével, a nagy közösségi érdekekre való tekintettel oldhassa meg.*

Kelt Kolozsváron, 1942 március havában.

Dr. TÓTH B. ZOLTÁN

II. Lelki életünk felosztása. — A félelem.

A.) 1. Értelmem, 2. akarat, 3. érzelem.

B.) A félelem helye és szerepe lelki életünkben.

A.) Lelki életünk roppant gazdag birodalmában három, egymástól jól elkülöníthető jelenségcsoport ismerhető fel: az *értelmi*, *akarati* és *érzelmi élet* jelenségei. Ezek egyúttal a lelki jelenségek klasszikus osztályozási alapjául is szolgálnak.

1. *A külvilág ingerei, benyomásai* születésünk pillanatától kezdve szakadatlanul hatnak ránk. Érzékszerveink útján, akarva nem-akarva, kénytelenek vagyunk róluk tudomást szerezni. A fény-, levegőrezgések, az ízlés, tapintás, nyomás, hő stb. által keltett érzetek, kezdetben egymástól elszigetelten, rendezetlen és vonatkozásoktól mentes egymásmellettségben merülnek fel tudatunkban. Csak később, a tapasztalat folytán kapcsolódnak össze egységes, rendezett szemléleti tartalommal. E szemléleti tartalmak a tárgy eltűnésével nem semmisülnek meg, hanem nyomokat hagynak vissza a lélekben, amelyek segítségével később a jelen nem lévő tárgyat, vagy folyamatot tetszésszerű helyen és időben ismét felidézhetjük. Az emlékezet rohamos fejlődésével egyidejűleg kezdi el a gyermek az első év körül a *nyelv*, a beszéd elsajátítását.¹ E rendkívül fontos művelődési eszköz birtokában, alkalmassá válik a gyermek a magasabbrendű szellemi életre. Bontakozóban van már az *ítélő, gondolkodó és következtető képessége* is. A 6 éves kortól kezdve az iskola vállalja magára a gyermek rendszertelen, de ösztönös mélységekből fakadó *ismeretszerzési vágyának* a kielégítését. Tervszerű munkával, fokozatosan bevezeti a gyermeket a *rendszeres gondolkodásba*. Évek során a kezdetleges, de

1. Részletesebben: Kenyeres E.: A gyermek beszédének fejlődése.

már a tárgyi világhoz tapadó gondolkozásmódját, a felnőttkéhez hasonlóvá alakítja át.

Az értelem jelentősége az egyéni élet szempontjából az önállósulás, a szülői gyámkodástól való függetlenítési törekvéssel egyenes arányban növekszik. Az értelmi képességek kibontakozása folytán alkalmassá válik az egyén az önálló életvezetésre, élettervek kidolgozására. Biztosítja eligazodását az élet minden fordulata közepette. Értelme segítségével nemcsak korábbi nemzedékek értékes tapasztalatait és kultúrjavitait képes átvenni, miközben sajátos viszonyaihoz alkalmazza, hanem azt továbbfejleszti és majdan utódaira át is hagyományozza. Értelme révén ezáltal kultúrtörténeti tényezővé lesz.

2. Az ember legértékesebb ténykedése azonban a *tett, a cselekvés*. Lehet valaki gyönyörű eszmékkel, világmegváltó és társadalomszolgáló tervekkel telítve. Mindez mitsem ér, ha hiányzik belőle az elgondolásai megvalósításához szükséges belső erő, az akadályokat leküzdő, vagy megsemmisítő *akarat*. Az akarat nélküli ember a szó szoros értelmében el sem képzelhető. Teljes hiánya ugyanis az emberi lét teljes feladását jelentené. A habozó, határozatlan, ingatag embereknel, — bár kiváló elmék, nagy műveltségű egyének lehetnek, — az akarat fejletlenségével találkozunk. Közöttük pedig nem egy jószándékú is akad, aki azonban a döntő pillanatban képtelen magát cselekvésre elhatározni.

Az akarat lelki életünk formai tulajdonsága, amely hozzásegít bennünket célkitűzéseink megvalósításához.²

3. Cselekvéseink közben *kellemesen*, vagy *kellemetlenül* érezzük magunkat. Az akarat elhatározás és az azt követő végrehajtás közben belső feszültség keletkezik. Ez mindaddig megmarad, amíg a cselekvés az egyén által kívánt módon be nem fejeződik. A sikerrel végrehajtott cselekvést lezáró feloldó érzés, kellemes hangulattal színezi egész lelki világunkat. A sikertelenség ellenben nyugtalan, kellemetlen érzéseket ébreszt s az egyént önmaga- és környezetével szemben elégedetlenséggel tölti el.³

2. V. ö. Ph. Lersch: Der Aufbau des Charakters, Leipzig. 1938.

E tanulmány szerzőjétől: A vezetőegyeniségek felismerése stb. IV. közl. Az akarat. „Levente”, III. évf. 3. 4. sz.

3. U. a.: A siker lélektana és pedagógiája. „Néptanítók Lapja.” 1941. 24. sz.

A rendkívül szoros kapcsolat azonban nem csak az érzés és akarat jelenségei között figyelhető meg. *A lélek nagy részegészei elválaszthatatlanul kapcsolatban állanak egymással.* Pl. valamely számtani feladat megoldása nem csupán elméleti felkészültséget, szaktudást feltételez, hanem a felmerülő nehézségek leküzdésére irányuló akaratot, kitartást, a sikertelen kísérletek utáni újratezdés készségét is. E közben a kellemetlen és kellemes, feszítő és feloldó (*Wundt*) érzések gazdag árnyalatai hullámanak át a léleken. A jól végzett munka után büszkeséggel, megelégedéssel gondolunk teljesítményünkre. Ha pedig kudarc ért, kedvetlenség, rossz hangulat uralkodik a lelkünkben.

A fentiekből következik tehát, hogy *az értelmi, érzelmi és akarati élet jelenségei csupán elméletileg szigetelhetők el egymástól.* A valóságban pedig felbonthatatlan szálakkal szerveződtek össze. Egymás működését serkentően vagy gátlóan befolyásolhatják.

Jellemző az érzelemre, hogy *ismeretet nem közvetít,* csupán egységes színnel vonja be tudatvilágunkat. Mintegy *alanyi értékmérője lelki tartalmainknak.* Térben kifejezve az egyenes két végpontján helyezkednének el a *kellemes* és a *kellemetlen*, más szóval a *gyönyör* és a *fájdalom* érzések. A két pont közötti távolságot pedig az érzésárnyalatok roppant sokasága foglalná el.

Az érzések nélküli ember valamely tökéletesen megszerkesztett géphez volna hasonlítható, amely mérnöki pontossággal és megbízhatósággal, minden benső hozzájárulás kikapcsolásával végzi el a reája naponként kiszabott munkát. Milyen sivár lenne az emberi lélek, ha hiányoznék belőle a sok finom, olykor alig észrevehető és tudatosuló ezernyi rezdülés, cselekvésekre ösztönző, családi, társadalmi, állami közösségeket szilárd egységgé kovácsoló érzés. Mivé válna az emberi élet, ha kirekesztetnék belőle a szeretet, hit, felebarátí megbecsülés, az önzés, becsvágy és hiúság érzései; ha a fáradtsággal kivívott sikerek nyomában nem támadna öröm és ha bánat érné, ép oly közönybe süllyedne, mint amikor a szerencse mosolyog reája . . . ?

Nem túlozunk tehát, ha *lelki életünk súlypontját érzéseinkben keressük.*⁴ Célkitűzések, állásfoglalások, törek-

4. Böhm Károly: Tapasztalati lélektan. III. kiad. Budapest, 1904.

vések, az önérték megítélése, sőt egész életvezetésünk a bennünk levő érzések függvénye. Ismereteink gazdagodását közvetlenül bár nem segítik elő, mégis tudásunk, szellemi gazdagodásunk és az ismeretek szerzésének nélkülözhetetlen tényezői. — *Maradandóan csak azt ragadhatjuk meg, „aminek érzelmi akcentusa van.”*⁵ Az érzelmektől színezett és táplált ismeretelemek a figyelem tartósságát is biztosítják. Általuk lehetséges az új ismeretelemeknek a régiek közé való tartós besorolása és maradandóvá tétele.

*Az érzelem lelki életünk legősibb és legmélyebb rétegét alkotja.*⁶ Általa értelmezhetők kellőleg értelmi és akarat-életünk másodlagos — bár az egyéni és faji lét szempontjából époly fontos — jelenségei.

Az érzelem csaknem valamennyi emberi megnyilatkozásunk kísérőjéül szegődhet. A születéshez kapcsolódó nagy testi-lelki megrendüléstől kezdve („születési-trauma”) a haláltól való rettegésig, elválaszthatatlanul összeforr emberi sorsunkkal. Akinek érzelmi világa csökkent mértékben fejlett, lelkileg beteg, terhelt egyénnek tartjuk (Pl. semminek sem tud örülni). Túlzott fejlettsége, vagy indokolatlanul fellépő érzelmi ingadozások (szeretet-gyűlölet) is, hátrányosan befolyásolják az egyén helyes életvezetését.

Már az újszülöttnél felismerhető az érzelem kezdetleges és ősi formája: a *kellemes keresése, a kellemetlen elkerülése*. Mindkettő szükségletekkel, mégpedig a *létfenntartás- és táplálkozással* kapcsolatban jelentkezik. A gyermekre az éhség, a kényelmetlen testhelyzet, a hideg stb. kellemetlen, a jóalakottság, szendergés, tisztaság, melegfürdő stb. kellemes hatású. Kezdetben csupán a létfenntartáshoz fűződő kellemes — kellemetlen érzések, fokozatosan átfinomulnak. Nem maradnak meg pusztán élettani síkon, hanem a gyermek tapasztalati körének bővülésével párhuzamosan, társadalmi, erkölcsi és szellemi térre tolódnak át. Az érzelmeknek ez az egész lelki életre kiterjedő hatása, rendkívüli horderejű az egyén és közösség viszonyának a további alakulására. Ezzel a ténnyel indul meg ugyanis a gyermeknek a családi,

5. *Mitrovics Gyula*: A neveléstudomány alapvonalai. Debrecen—Budapest, 1923.

6. *Boda István*: Az érzelmi élet alapjai és kibontakozása. Athenaeum, 1926.

a családon keresztül pedig a nagyobb emberi közösségekkel való szervezettebb egybekapcsolódása. Az anya megszokott símogatását hiányoló, avagy a rosszaló pillantásától sírva-fakadó gyermek és a vérségi kapcsolatok folytán hozzá legközelebb álló édesanya között már szövődnek azok a végtelenül finom és mégis eltéphetetlen szálak, amelyek a családi kapcsolatok lényegét alkotják. Ez a most sarjadzó szeretet a társadalom felé vezető híd, amely alkalmassá fogja tenni a gyermeket a sok lemondással járó közösségi élet vállalására. A *szociális érzés születése* azokban a pillanatokban következik el, amikor pl. a gyermek számára anynyira ingerlő és öröm forrását jelentő csokoládé felét édesanyjának nyújtja. Ellenértékül megelégszik ennek hálás tekintetével. Cselekedetével önző (egoista) lényét tagadta meg (!), hogy kárpótlásul közösségi vonatkozásokat élhessen át. Eddig csupán *a puszta léte fenntartásáért küzdő „zsarnokból” így válik fokozatosan társas-lény.*

A társas érzéseknek ez a szárbaszökkenése egyéb területeken is megfigyelhető. A gyermek számára elérkezik a család szűk körén kívül álló egyének bekapcsolódása: a *gyermekbarátkozások és társasjátékok ideje.*⁷ E kapcsolatokban sok még a külsőség. Hiányzik a későbbi fejlődési korokra (serdülés korától kezdődőleg) jellemző belső elmélyülés. Jelentőségük még sem kicsinylendő le. E kezdetleges és tapogatózó kísérletezések nélkül, képtelen volna a gyermek a fejlődés magasabbrendű fokaira felemelkedni.

A társas lényvé válás eme kezdeti korszakában a közösségi érzések eddig ismeretlen és színes csoportja bontakozik elénk. Az egészségesen fejlődő gyermek *játék* közben sokféle társasvonatkozást él át;⁸ érzi az alkalmazkodással járó nehézségeket, de ráeszmél annak előnyeire is; *barátkozásaiban* kezdenek lassan lelki motívumok is szerepelni (bizonyos követelményeket támaszt a választandó baráttal szemben); egyre erősödnek és mélyülnek a *családdal fennálló kapcsolatai* stb.

Önző lényből társadalmivá serdülés fordulata az is-

7. *Részletebben: K. Reininger: Das soziale Verhalten von Schulanfängern. Ebenda, Heft. 7. 1929. S. Wislitzky: Soziales Verhalten im Kindergarten. Zeitschr. f. Psychol., 107. 1928.*

8. *K. Groos: Die Spiele der Menschen. Jena, 1899.*

kolába lépés ideje körül (6-7. életév) megy végbe. Így a 6 éves kor nem csupán a rendszeres oktatásra való érettség ideje. A közösségbe való beilleszkedésnek is döntő időszaka. Az értelmi és érzelmi tényezők kiegyensúlyozott fejlődése biztosítéka a gyermek zavartalan iskolai életének és fokozza a munkája eredményességét. Az érzelmi tekintetben fejletlen, illetve rosszul nevelt gyermek (pl. elkényeztetett), ép úgy kerékkötője az iskolai munkának, mint a rendszeres tanulásra még éretlen. Az iskolába lépő gyermeket kíváncsi volna előbb alkalmas eljárások segítségével megvizsgálni, hogy éretlenség esetén (szellemi, vagy érzelmi téren) beíratkozásukat a következő iskolai évre halasztassuk. Ezzel nemcsak a tanító munkája lenne könnyebb és eredményesebb, hanem a visszatartott gyermek is sok, az éretlenségéből származó kinlódástól, esetleg egész életére kiható elkedvetlenedéstől menekülhetne meg.

*

B) A FÉLELEM HELYE ÉS SZEREPE LELKI ÉLETÜNK-BEN. — Az érzések között találjuk azt az igen változatos jelenségcsoportot, amelyet összefoglaló néven „*félelem*”-nek szokás nevezni. A fogalom mögött meghúzódó tartalom sokféle árnyalata kifejezésére a nyelv elégtelennek bizonyul. *Szorongás, rettegés, borzongás, undor, irtózás, aggodalom, gond, „drukk”* stb. csak dűrva kifejezői annak a lelki állapotnak, amelyek olyan változatos színekkel tarkítják lelki világunkat. Melyik nyelv lenne képes, akár csak megközelítőleg is szavakkal érzékeltetni azokat az árnyalati különbségeket, amelyek pl. a kisdíák iskolai „drukk”-ja, a’ szerelmes szerelmi féltékenysége, a tőzsde spekulánsának a veszteségektől való félelme, avagy a rohamra induló katona bátorsággal vegyes halálfélelme között található. A *tekintély, tisztelet, istenfélelem* stb. fogalmainak gyökereiben ugyanaz a közös félelemalap ismerhető fel, mint amelyik a természeti népek *vallási kultuszaiban*, vagy az *ősök tiszteleténél* szerepet játszik.

Ebből az egész életünket behálózó érzésből, minket elsősorban a gyermekre vonatkozó fejezet érdekelhet. Az ember fejlődésének egyetlen szakaszán sem éli át a félelmet olyan közvetlenül és tisztán, mint épen a gyermekkorban. A gyermek tapasztalatlansága, képzeletének élénk,

csapongó volta és általános fejletlenségéből eredő gyengeségérzése értetik ezt meg velünk. Joggal írja ezzel kapcsolatban R. Müller-Freienfels⁹, hogy a *gyermeki lélek alapérzése a félelem*. Mint az óriások világába tévedt Gulliver, úgy él a gyermek is a felnőttek között. Derült, nyugodt játszadozása közben soha nem lehet biztos a felől, mikor törnek rá a „hatalmasok“, ha azok előtte ismeretlen és sokszor értelmetlen törvényeit megsérti.

Az iskolai életre való rossz, vagy helytelen előkészítés miatt, sok gyermek számára épen az iskola jelenti a kinzó félelmi hatások színhelyét. Gyakran épen a tehetségesebb, de már otthon megfélemlített és bátortalanná tett ideges gyermekek mondanak csődöt az iskolában. Amikor számot kellene adniok tudásukról, készségükről, — vizsgák, felelések — a nyomban fellépő bénító, szorongó érzés, kiragadja kezükből a siker, vagy a kezdeményezés lehetőségét. A megfélemlített gyermekek nem egy szomorú tagja olykor az „úri“ családok „jól nevelt“ gyermekei közül kerül az iskolába. Koravén komolysággal, kedvetlenül, társaiktól magukra hagyatva, szomorú arccal fogyasztják el tízórai vajaszsemléiket. A kínos gonddal megkötött csokornyakkendő és oldalra fésült haj nyomban elárulják az agyonnevelt és utasításokkal túlterhelt gyermeket.

Az eddig előadott bevezető gondolatok után, amelyek a továbbiak könnyebb és mélyebb megértését hivatottak elősegíteni, vessük fel a további kérdéseket: *mi is tulajdonképpen a félelem?* — *Mi okozza azt, hogy ilyen döntő módon nyúl bele az egyén életvezetésébe s azt befolyásolni képes, olykor az egész életen át?* — *Mikor válik a félelem jelenségcsoport neveléslélektani problémává?* — *Milyen változások, lelki eltorzulási jelenségek mehetnek végbe a huzamos időn át megfélemlítéssel nevelt, önbizalmában megrendült gyermek lelki fejlődésében?* — S végül: *hogyan avatkozhat be a nevelés sikerrel e lelki rendellenességek megszüntetése, orvoslása, illetve ezek kifejlődésének a megállítására céljából?*

*

„Van egy tendenciánk, amelynek meg van ugyan a

9. R. Müller-Freienfels: Kindheit u. Jugend. Leipzig, 1937. 106. l.

maga helyes szerepe a mi életünkben, de amely a többség lelki életében mégis aránytalanul nagyobb helyet foglal el, mint amekkorát a civilizált élet körülményei megengednének és amely túlságos gyakran és túlzott erővel jelentkezik, elsötétíti és pusztítja sokak életét: ez a félelem¹⁰ — A félelem keletkezésének a forrása minden esetben a *létfenntartás* és *önérvényesülés* alapösztöneinek a veszélyeztetettsége. Az egyén boldogulását, előbbre jutását veszélyeztethető körülmények (pl. szereplés alkalmával a belesüléstől való félelem), *indulatokat* váltanak ki (mint pl. a félelem, harag, düh stb.). Ezek az indulatok kapcsolatban állanak bizonyos *védekező, menekülési, az egyén elrejtőzését célzó, vagy harci kedvét fokozó tendenciákkal*. A veszély feltűnése pillanatában az egyéni létre fenyegető körülmény tudatosul. A veszély képzete és a félelem érzése közt fennálló rendkívül szoros társulás következtében keletkezett kellemetlen érzés, az egyént fokozottabb óvatosságra és elővigyázatra, továbbá védekező, vagy támadó, túlságosan nagy veszély esetén menekülő tevékenységek végrehajtására ösztönzik. *A félelem, mivel közvetlenül az alapösztönökkel áll szoros kapcsolatban, mindenkor azok állapotához igazodik.*

A félelem jelenségcsoporton belül célszerű különbséget tennünk a *tulajdonképeni félelem* és a *szorongás* között. A két fogalmat a mindennapi nyelvhasználat is gyakran felcseréli, holott minden okunk meg van arra, hogy fogalmilag is két különböző lelki állapot kifejezőjének tekintsük. A félelmi állapotok láncolatában, amely a rendellenes félelmetlenségtől egészen a fojtó rémületig, megszakítás nélküli sort alkot, a félelem és a szorongás egymástól szabatosan elhatárolható jelenségek. *W. Stern*¹¹ egyazon lelki állapot különböző megnyilvánulásainak tekinti őket. *Félelemkor* a tudat középpontjában maga a félelmet okozó tárgy nyomul. Szorongáskor pedig a tudatmezőt inkább az egyén alanyi állapota uralja. A félelemben az egyén magátféltése, vagy valamely hozzátartozó tárgy elvesztése miatt támadt aggodalma domborodik ki. Szorongás közben pedig az „én” csökkent

10. *Valentine*: The innate Bases of Fear. The Pedagog. Seminary and Journal of Genetic Psych. 1930. 394-419. l. (Várkonyi Hildebrand ford.)

11. *W. Stern*: Psychologie der frühen Kindheit. 6. Aufl. Leipzig, 1930. 444. l.

biztonságérzete, az egyén általános gyengeség érzése lép előtérbe. A különbségtevés lélektanilag más tekintetben is indokolt: a félelemben a „honnan?” és a „miért?” kérdések nem maradnak válaszolatlanul.

A továbbiakban vizsgáljuk meg külön-külön is e két érzést. Állapítsuk meg velük szemben követendő pedagógiai eljárásainkat, hogy az így kapott eredményeket gyakorlati esetekre alkalmazhassuk. Már most előrebecsálhatjuk, hogy azok merőben különbözni fognak egymástól, miután a két lelki állapot keletkezése és az egyén szempontjából játszott szerepe is ellentéteket árulnak el.

a) A TULAJDONKÉPENI FÉLELEM, Végső gyökerében mindig a *magüffeltés*, az *élet elvesztésének* s vele együtt az *egyéni lét megsemmisülésének* csak rendkívüli esetekben (valóban csak nagy veszélyek alkalmával) tudatosuló gondolata lappang. A félelem tulajdonképeni oka csak ritkán tudatosul a maga leplezetlen valóságában. E helyett más tárgyakkal kapcsolatban lép fel s így azt a látszatot kelti, mintha ez lenne az indulat igazi oka. *A félelem tárgya és oka tehát nem mindig azonos.*¹² Ez a körülmény is a félelem célszerű jellegére utal. Ugyanis, ha minden csekély veszélyre az élet elvesztésének kínzó és gyötrő gondolata nyomulna a tudatunkba, az élet elviselhetetlenné válna számunkra. A legkisebb veszély is annyira hatalmába kerítené az egyént, hogy képtelen lenne az észszerű elhárító intézkedések végrehajtására. Az életveszély és a megsemmisülés lehetőségének a gondolata csupán a közvetlenül fellépő, valóban jelentékeny veszélyek közepette válik tudatossá. Ennek elhárítása céljából az egyén egész lelki-testi apparátusa minden rendelkezésére álló erejét latba fogja vetni.

A félelem mint „ösztönerő” (Mc. Dougall),¹³ lelki életünk célszerű tényezője, amely bármelyik pillanatban működésbe léphet, míhelyst ez szükségesnek látszik, hogy gátlóan (pl. az egyén további cselekvéseinek a beszüntetése), *vagy serkentően* (pl. fokozza a támadás elszántságát, leleményessé teszi az egyént stb.) *avatkozzék be az egyén életvezetésébe.*

12. Mikó Eszter: Szorongás és félelem az iskolában. 3. l.

13. W. Mc. Dougall: Aufbaukräfte der Seele. Übers. von Dr. F. Becker u. H. Bender. Leipzig, 1937, 77. l.

A FÉLELEM JELENTŐSÉGE AZ EGYÉN ÉLETÉBEN. —

A célszerűségi magyarázatot fogadjuk el. E szerint a nem túlzott erősséggel jelentkező félelem *féket vet az ösztönkövetelések szertelen kielégítése elé* (amelyek pl. gyermeknél kíváncsiságból fakadhatnak). Ugyanakkor a félelemnek ez a fékező, óvó természete az *ösztönöket is visszatartja a fölösleges és az egyéni létet veszélyeztető cselekvések végrehajtásától*. Segítik e fékező, gátakat emelő munkájában az indulattal egyidejűleg fellépő *élettani elváltozások*, amelyek főként a lélekzés, vérkeringés, izomműködés és emésztés terén éreztetik hatásukat. A *köznyelv* különösen gazdag ezekre a testi elváltozásokra utaló kifejezésekben. Pl. „még a vér is meghűlt benne“, „égnek meredt a haja az ijedségtől“, „csaknem sóbálvánnyá változott“, „megállt, mintha oda szögezték volna“, „szoborra vált az ijedségtől“, „földbe gyökerezett a lába“, „még a hideg veríték is kiverte a rémületből“, „a hideg futkározott a hátamon a látottakra“, „citerázik a lába az ijedségtől“ stb. stb. Érdemes volna egyszer nyelvünket ilyen szempontok szerint áttanulmányozni. A népi pszichológia finomságára meglepő adatokhoz juthatnánk!

Az indulat keltette élettani változások rendkívül kellemtelenül hatnak az őt átélő egyénre. Lehetetlenné teszik számára a mással való foglalkozást, vagy hogy ne vegyen tudomást a közeledő, vagy már jelenlévő veszélyről. Találón írja *Rousseau*¹⁴ művében: „Mit használ a biztatás, hogy nincs mitől félni, mikor egyéb gondolatom nincs, mint a félelem.“ Az élettani változás keltette kellemetlen érzés az egyént védő intézkedést célzó cselekvések végrehajtására kényszeríti, illetve, hogy a veszélyt felkészülve várja be. A test mozdulatlan állapotával, a véredényrendszer összehúzódnásával stb. együtt jár a figyelem fokozódása. A szervezet bizonyos készültségi helyzetbe kerül. Egyúttal azonban célszerű is ez a viselkedés, különösen az állatoknál, mert a ragadozók a mozdulatlant nehezebben és jóval később veszik észre.

A gyermekkorban egyéb jelentős szerep is hárul a félelemre: megakadályozza a gyermeket abban, hogy a tapasztalat hiánya folytán még zabolátlan képzelete szabad kielégítésének áldozatául essék. (*Wexberg*)

14. *Rousseau*: *Emil vagy a nevelésről*. Ford. Füredi Ignác 1896.

A félelem csaknem valamennyi cselekvésünkhöz kísérő társul szegődhet. Mielőtt egyéni erőnket, képességeinket meghaladó vállalkozásokba kezdenénk, — amely a szervezetre esetleg súlyos károsodással járhatna, — már is a veszélyeztetettség fokához mért erővel jelentkeznek. Visszatartja az egyént a ránézve pusztulást jelentő veszélyek vállalásától (pl. szakadék szélén való járkálás stb.)

A félelem tehát tárgyában ismert, az egyén életvezetését célszerűen szabályozó indulat, amely akkor fejt ki többnyire gátló hatását, nagyobb megfontolásra, óvatosságra serkentve, — amikor ezek elmulasztása az egyéni lét súlyos károsodását, esetleg pusztulását eredményezhetné.

b) A SZORONGÁS. A félelemnél megtalálható célszerűségi jelleg a szorongásból teljesen hiányzik. A kellemetlen érzést előhívó tárgy az egyén számára többnyire ismeretlen, elrejtett marad. Ha látszólag tárgyakkal kapcsolatban jelentkezik is, azok ártalmatlan, veszélytelen volta nem magyarázza kielégítően a rendkívül kellemetlen lelki állapotot (pl. egér, futóbogarak, gyík stb.). A lélekelemző (pszichonanalitikus) iskola, alaptételéből kiindulva, természetesen a nemi ösztönt állítja itt is bűnbakul, amikor e jelenséget értelmezni akarja. *P. Hüberlin* a nemi ösztöntől fűtött erotikus képzetekkel és a lelkiismeretfurdalást követő büntudattal hozza kapcsolatba a szorongás keletkezését.¹⁵ A tapasztalat szerint azonban a fent idézetten kívül még számos egyéb oka lehet, mint pl. vérszegénység, idegrendszeri kimerülés, emésztési zavarok, nagy élénkséggel átélt álmok, elintézetlen és a tudat alá szorított képzetek stb. Éppen ezért *a szorongásos érzések hátteréből mindig felszínre hozható és kielemezhető az érzést felidéző tárgy vagy esemény.* Tételünk megvilágítására az alábbi példa szolgáljon: a gyermek álmában rendkívül elevenen éli át valamely kutyával történt incidensét. A rémes álom elmúltával, a gyermek reggel talán kissé fáradtabban és leverten ébred. Maga sem tudja miért ilyen, mivel az álmot reggelre ébredve már el is felejtette. Igen ám, de ez a felejtés nem olyan egyszerű.

15. *Lexikon der Pädagogik der Gegenwart*. I. Bd. Freiburg im Breisgau, 1930. 48—52. l.

Még a felnőtt is félni fog a lótól, ha az valamikor megrúgta. Mennyivel inkább nem csodálkozhatunk azon, ha a gyermek rémes álmának hatására, kerülni fogja a Bodri kutyát, amelyet még tegnap is annyi kegyével halmozott el! Az álom hatására támadt „*lelki seb*“ (trauma), az elintézetlen lelki konfliktus, — bár öntudatlanul, — befolyásolni fogja a gyermek viselkedését a valóságos élet hasonló helyzeteiben.

Előfordulhat azonban az is, hogy az *érzés és tárgy közötti eme titkos belső kapcsolat meglazul, és az elintézetlen érzés szabadon lebegve, az „én“, vagy tudat ellenőrzése nélkül lép működésbe. A fejlődés ily alakulásánál azután két eset következhet be:*¹⁶

1. *A szorongásos érzés megmarad lebegő állapotában és szinte beárnyékolja az egyén egész lelki életét. Az emberek ebbe a csoportjába tartoznak az aggyalyskodók.* Folytonos kétségeskedésükkel és páni hangulatukkal nemcsak a maguk, de a környezetük nyugalalmát is megzavarják. Önmarcangoló, kivezető utat soha nem találó természetük folytán egyszerre állanak harcban önmagukkal és a társadalommal. A szorongás ugyanis „*elválasztó indulat*“ (Adler). Zsarnoka nemcsak az egyénnek, de méginkább a közösségnek s mint ilyen, természet-szerűleg a környezet elidegenítésére vezet.

2. *A szorongó érzés tárgyhöz is kapcsolódhat.* Ilyenkor azt a látszatot kelti az egyénben és környezetében, hogy valóban e jelentéktelen tárgyak, ártalmatlan állatok, vagy rovarok okozzák az elviselhetetlenül kellemetlen érzést. Beteges félelmi állapot (fóbia) keletkezik, amelynek a tárgyai épen úgy lehetnek a *sötétség, szabad levegő, víz, híd, kígyó, hernyó, pók, kisnyúl, szabad térség, utca* stb. mint a *hajón, repülőgépen, vasúton való utazás.*

A szorongó érzés könnyen az egyén hatalmi ösztönei kielégítésének a szolgálatába szegődhet. Elősegíthetik ezt a csökkent önértéktudat, a szervezeten felültelezett (született) gyengeség stb. A belső gyengeség elleni ösztönös tiltakozás nem tűri, hogy az egyén ráébredjen értéktelenségére, vagy az életfeladatok sikeres elvégzésére őt alkalmatlanná

16. S. Freud: Bevezetés a pszichoanalízisbe. 395. l.

tevő elégtelenségre. Erőtudata fokozásához keresi tehát a megfelelő eszközöket. S ezeket nem egyszer épen ilyen szorongó állapotok mesterséges (bár öntudatlan) előidézésében találja meg. Ez látszik ugyanis előtte a legalkalmasabbnak régi jogai és megvalósulásra váró kívánságai elismertetéséhez. Szorongó érzéseivel környezete figyelmét és gondoskodását is maradéktalanul biztosíthatja a maga számára. Ha törekvése sikerül, magát a helyzet urának fogja érezni. Azon lesz, hogy kedvező helyzetét állandósítsa. A környezet részéről tapasztalt legkisebb elhanyagolást is a személye ellen irányuló támadásnak minősíti és újabb szorongási hullámokkal iparkodik majd uralmi helyzetét megerősíteni.

A szorongásos érzéseknek ekkora elfajulásai, a kárpót-lásos (kompenzáció) pótkielégüléseket célzó eltévelyedések, már a gyógypedagógia problematikájába vezetnek át. Többnyire *ideges lelki alkattal kapcsolatban gyakori jelenségek. Az egyén tulságos érzékenysége folytán, könnyebben áldozatul eshet indokolatlan és célszerűtlen érzelmi hatásolnak.*

*A szorongás tehát tárgyában az egyén előtt rendszert ismeretlen, megmagyarázhatatlan lelki állapot, amely a tudatvilág fölött „lebegve”, vagy másodlagos tárgyakhoz kapcsolódva, célszerűtlenül befolyásolja a gondolkodási, érzelmi és törekvéses folyamatokat.*¹⁷

A félelem és szorongás összehasonlítva, a következőkben térnek el egymástól :

Félelelkor a tárgy, szorongáskor pedig az alany kerül előtérbe, amely előtt ismeretlen az indokolatlan érzés valódi oka.

A szorongás a rendezett és megfontolt cselekvéseket gátló jellege miatt nem segíti elő az egyén célszerű viselkedését. „Mindaz, ami történik, épúgy s valószínűleg jobban sikerülhetne, ha nem kerülne szorongás kifejlődésére a sor.”¹⁸

A két lelkiállapot szétválasztása a nevelési gyakorlat szempontjából is szükséges. *A félelem az egyén célszerű*

17. V. ö. W. Kaufman Irén: A félelemről. Magyar Pszichológiai Szemle. 1931.

18. S. Freud: Bevezetés a pszichoanalízisbe. 395. l.

viselkedését segíti elő és rendes keretek között tartva, értékes emberi törekvések megvalósítására használható fel (pl. tekintélytisztület, a törvények megtartása, istenfélelem stb.). *A szorongásnál ellenben az érzés teljes feloldására és közömbösítésére törekszünk.* A célszerű viselkedést bénító természete miatt nem támogatja az egyént gyakorlati életvezetésében. Sőt akadályokat gördít az értékek szolgálatát és megvalósítását célzó emberi törekvések elé.

III. A félelem-jelenségcsoport neveléslélektani megvilágításban.

Az előző fejezetekben utaltunk arra, hogy az emberben különösen két alapösztön tevékenysége figyelhető meg, amelyek boldogulásunk és a mindennapi életben való eligazodás tekintetében jelentősek reánk nézve. Ezek a *létfenntartás* és az *önérvényesítés* ösztönei. Szabad működésük, ha gátlásokat szenved, vagy éppen veszélyeztetésnek tétetik ki, akkor az egyénben indulatok támadnak (félelem, harag, düh stb.), amelyek menekülésre, támadásra, védekezésre, elrejtőzésre stb. készítetik. Az egyén magatartását az határozza meg, hogy mekkora a fenyegető veszély. Elég erősnek érzi-e magát annak elhárítására. A veszélynek nem kell föltétlenül életveszedelemnek lennie (pl. vadállat támadása, tűzvész stb.). A szülői fenyítés lehetőségének felismerése, a tanító indulatos hangja, vagy haragvó tekintete, éppen olyan komoly veszélyek képzeletét idézhetik fel a gyermekben, mint pl. felnőtteknél az anyagi tönkremenéstől való félelem. Találóa írja *M.=Freienfels*,¹ hogy a gyermeket nem érdekli az, ha rosszul megy a tőzsde, vagy nem sikerül a felnőttek valamilyen üzlete. Ellenben szorong és fél, ha tudomására jut, hogy a szomszéd nagy kutyája, — amely a multkor megharapta, — ismét az utcán csatangol, és hogy

1. R. Müller=*Freienfels*: Kindheit u. Jugend. Leipzig, 1937. 108. l.

a szoba sarkában álló óra szürkületkor valami emberi alakhoz hasonló. — A gyermekre már egészen kis dolgok meg-
rázó hatással lehetnek. Tapasztalatlan értelmével ott is titkot
sejt és veszélyt gyanít, ahol erre semmi oka sem volna. A
baj azonban ott kezdődik, hogy a felnőttek gyermekük tul-
ságos érzékenységét egyetlen kézlegyintéssel, vagy mosoly-
lyal vélik elintézhetőnek! Viselkedésükkel így nagyban
hozzájárulnak a gyermekhibák kifejlődéséhez és megerősö-
déséhez.

A körülményeket, amelyek között a félelem nevelési
problémává lehet, a következőkben foglalhatjuk össze:

a) *öröklött* testi, idegrendszeri gyengeség, szervi fo-
gyatékosságok, (pl. nagyothalló!) vérszegénység stb. A neve-
lőnek ezen a téren alig van módjában a fennforgó bajon
segíteni. Épen ezért a részletező tárgyalásba nem bocsájt-
kozunk. A megfelelő eljárások ismerete és alkalmazása a
gyógyypedagógia területéhez tartozik.

b) *A környezethatás* következtében is kifejlődhet nagy-
fokú féltékenység és bátortalanság. Pl. a nyomasztó anyagi kö-
rülmények között élő családok gyermekei iskolába lépésük
alkalmával élik át először és mélyen jobb módú, anyagilag
kedvezőbb feltételek között élő társaikkal szembeni hátrá-
nyukat (a gazdag gyermeket nevelőnő viszi és hozza az
iskolába, szebben öltöztetik, ápoltabb a külseje stb.). Otthoni
szegénységük és alacsony életszínvonaluk az összehasonlítás
folytán napról-napra tudatosabbá válik bennük. E felismerés
könnyen gőgös öntudat, vagy pedig társaiktól való elzárkózó
magatartás kifejlődéséhez vezethet (szegény—gazdag; úr—
paraszt társadalmi ellentétek gyökerei többnyire a gyermek-
korban nyúlnak vissza!).²

c) *Az otthon és az iskola* felelőssége mégis a legna-
gyobb a gyermek érzelmi életének helyes fejlesztése, vala-
mint a fejlődést akadályozó káros körülmények távoltartása
tekintetében. A gyermekben még az iskoláskor előtt, a csa-
ládban, lezárul fejlődésének talán a legfontosabb korszaka.
Az első életévekben szerzett benyomások hatását, semmi féle
nevelés nem tudja többé teljesen eltüntetni. Már *Platon* azt

2. V. ö. *Schmidt F.*: A környezeti tényezők szerepe az egyéniség
kialakulásában. 1937. *Vértés J.*: Milieu és gyermeki lélek. — Magyar
Psychologiai Szemle, 1935. *H. Helzer*: Kindheit und Armut. Leipzig, 1929.

tanította, hogy a gyermek jelleme a 3 éves korig alakul ki. Valóban, az iskolába lépő gyermek többnyire kész „lélek-szövetet“ hoz magával, amelyre a korábbi évek gazdag emlékei és tapasztalatai üde színekkel ráhímeztettek. Ezen változtatni (a szülői ház további nagy és tartós befolyása miatt is) már kevésbé lehet. A lélek alapanyagának eddigi összetétele meghatározza a fejlődés további irányát! Az az otthon, amely a szárnyai alatt növekvő gyermeket folytonos ütlegetéssel, büntetésekkel és félelmi hatások közepette, szeretet nélkül nevelte, lehetséges, hogy látszólag eredményekkel dicsekedhet: sikerült a gyermeket a felnőttek kényelmét szolgáló „rendre“ és „tisztességre“ szoktatni. Mit mutat azonban az érem másik oldala? Az így idomított gyermek ajkáról nem csendül fel többé a gondtalan kacagás, nem látjuk társaival önfeledten a játékba merülni. Az önkifejlődéséhez multhatatlanul szükséges ösztönzések a túl buzgó nevelés következtében háttérbe szorultak. Tehetetlen bábba változott a felnőttek kezében és ebből további fejlődésre nézve mérhetetlen károk származhatnak.

Ha az iskola az ilyen eszközökkel dolgozó szülők álláspontjára helyezkednék és magáévá tenné az elnyomó, gyermeki örömeiket letörő nevelési rendszert, ezzel csak fokozná az otthon káros befolyását, a helyett, hogy megszüntetni törekednék. Akkor a gyermek az iskolával csupán „börtönt“ cserélne, amelyben délelőtt a tanító, délután pedig a szülő töltene be a porkoláb tiszttségét.

Nevelési célokból „tervszerűen“ végrehajtott megfélemlítés, a gyermek féktelen és bontakozó — épen ezért talán szertelennek tűnő — erőit gúzsba kötni iparkodó kísérletek, ha huzamos időn át érvényesülnek, igen kétséges irányba terelhetik a fejlődést. Nemcsak a gyermek kedélyének és játékos jókedvének szegik szárnyát, hanem rendellenes fejlődési folyamatok megindításához is vezetnek. A gyermek lelkére a folytonos sikertelenségek és kudarcok emlékei egyre súlyosbító teherként nehezednek. Veszélyeztetett egyéni értékességbe vetett hitét, hogy önmaga és mások előtt fenn-tarthassa, mindenáron szeretne kárpótlást találni. Ha az így támadt lelki szükség úgy követeli, képes magát is áldozatul dobni, csak hogy elnyomóin bosszút álljon (diáköngyilkosságok!). A közte és környezete között támadt harc egyéni

életeket semmisíthet meg és családok békéjét dúlhatja fel. Pedig kevés megértés, egy kis jóindulat és nem kevésbé a hiba gyors felismerése a hibaforrás megszüntetése által, elejét vehették volna szülő—gyermek, vagy gyermek—nevelő közötti kapcsolatok ilyen végzetes elmérgesedésének.

Indokolt tehát, hogy célba vegyük az érzelmi nevelés eddig parlagon hagyott területeinek gyakorlati és elméleti téren való alapos megművelését. Szülőre, nevelőre, lélekbúvárra egyaránt számos feladat elvégzése vár. Nem lehet kétséges, hogy ha a neveléslélektani kutatások legújabb eredményei idővel a nevelést gyakorlati téren űzők és a népszerűsítő nevelési irodalom közvetítésével által mennek a köztudatba, sok család nyugalma és még több gyermek zavartalan lelki fejlődése válik biztosítottá. Korunk zaklatott élete, nemcsak az ipari és gyári munkatempót gyorsította meg, hanem számtalan, korábban ismeretlen környezethatás folytán (film, rádió, reklám, irodalom stb.) a lelki érésben is eltolódások történtek. Ami régebben a 6 éves gyermeket érdekelte, az talán ma már az 5 évest is untatja. Az első nagy világégést megelőző időben a pubertás-kor a fiúknál átlagosan a 14—15. életévre esett, ma pedig a 13—14 éves korra tehető. Azonban a neveléssel szemben támasztott igények is lényegesen növekedtek. A korszerű gazdálkodás sem elégedhet meg a földművelés nemzedékről-nemzedékre szálló patriarchális módszereivel, hanem meglehetősen sok és csupán szorgalommal, tanulással elsajátítható gazdasági szakismereteket követel még a félholdas gazdától is. Menyynyivel inkább parancsoló szükség a gyermek nevelés magasztos feladatait önként vállaló anyákat korunk bonyolult nevelési kérdéseibe némileg bevezetni. Nagyvárosok hirdető oszlopai főző-, háztartási-, gyors- és gépirói, tűzvédelmi, légvédelmi tanfolyamokon való részvételre szólítják fel a polgárokat. Mindezideig azonban csaknem teljesen figyelmen kívül maradt az olyan ismereteket közvetítő tanfolyamok rendszeres tartása, melyeken ifjú, vagy jövődöbeli anyák kézzítetnének elő a gyermeknevelés nehéz és felelősségteljes feladataira. Pedig vitathatatlan, hogy *a gyermeknevelés helyességén és korszerűségén nemzedékek sorsa és boldogsága fordul meg*. Senki nem háríthatja el magától a

felelősséget, ha helytelen nevelésének hibái, egykor gyermeke ajkáról saját fejére szállanak vissza.

A nevelés egyének és népek sorsát alakító hatalom, de csak azok kezében, akik élni tudnak vele. Különbösen veszélyes fegyver, amellyel soha nem gyógyuló sebeket ejthetünk!

*

A továbbiakban sorjába vesszük azokat az eseteket, amelyek a folytonos ijesztegetések, szeretet nélküli rideg bánásmód, vagy túlzottan szigorú nevelés következményeként, a gyermekben rendellenes fejlődési folyamatok keletkezésére vezettek.

A megfélemlített gyermek viselkedésének két nagy köre különíthető el egymástól: ³

A.) *Idegességgel kapcsolatos viselkedések:*

a) féltékenység;

b) elzárkózott, visszahúzódtott gyermek.

B.) *Társadalomellenes viselkedések:*

a) a hazudozó,

b) a dacos és

c) a tolvaj gyermek.

A.)

A gyermek idegességgel kapcsolatos viselkedései.

1 a) *A féltékenység.*⁴

A gyakori félelmi hatások felhalmozódása következtében kialakult viselkedésforma. Alapja az „*ösfélelem*“ (Adler), amely minden ember lelke mélyén többnyire rejtve, hatásaiban mégis félreismerhetetlenül ott lappang. A maga eredeti leplezetlenségében azonban csak ritkán (igen nagy veszélyek alkalmával) tudatosul, mert ez egyúttal könnyen az egyéni gyengeség, csekélyértékűség és az e világon helytállani-nemtudás gondolatát is az előtérbe állíthatná. Ennek

3. V. ö. R. Allers: Das Werden der sittlichen Person. Freiburg im Breisgau, 1929.

4. V. ö. Szerzőtől: A féltékeny gyermek. Néptanítók lapja. 1942. 3. sz.

U. a.: Hogyan alakítja az iskola a gyermek félelmi és szorongásos állapotait? U. o. 1940. 15. sz.

tudatosulása pedig a saját elégtelenségére rácszmélt egyénben gyötrő és nehezen elviselhető érzéseket ébresztene. Érthető tehát, ha mindent elkövet az önmagával való ilyen őszinte találkozás elkerüléséért, hogy megőrizhesse egyéni értékességébe vetett hitét és optimizmusát. A való (reális) világ helyére egy látszatvilágot iparkodik oda állítani, amelynek kialakításánál övé a döntő szerep s amelyet képzeletében saját képére és hasonlatosságára épített ki. Igazi „én“-jét ösztönösen igyekszik elrejteni környezeté itélő és kutató tekintete elől. Nem meglepő a mondottak után, ha a félénk jellemnél elsősorban épen az emberekkel való együttélés terén mutatkoznak azok a jelenségek, amelyek végül is az egyén és közösség közötti békés viszony elmérgesedéséhez vezethetnek. A megfélemlített gyermek belső kényszersztől hajtva, fokozatosan teljesen elzárkózik, visszavonul és megszakítja érintkezését környezetével. Korábbi tapasztalatai alapján ezt a viselkedést ismeri fel célszerűnek: ugyanis további sikertelenségektől, valamint a közösség részéről várható szükségtelen gáncsoskodásoktól menekülhet meg.

A félénkség kialakulása nem máról-holnapra bekövetkező fejlődés eredménye. Sokkal inkább a sikertelenségekkel és megszégyenítésekkel telítődött, félelmi hatásokkal, büntetésekkel átszőtt mult végső fejleménye. Állandósult érzületi jellege miatt, hatása az egyén valamennyi cselekvésére kiterjed. A társadalomtól való visszavonulás egyik következményeként, a gyermek saját „én“-je gondos megfigyelőjévé válik. Környezete, mivel *látszólag* nem érdekli, másodrendűvé válik számára. A valóság pedig egészen mást mutat. Ugyanis kínos gonddal tartja számon embertársai reá vonatkozó megjegyzéseit. Boldog, ha törekvései közöttük is visszhangra találnak. A félénk gyermekben valami *mélabús hangulat* (melancholia) észlelhető, amely egész lelki világát hasonló érzelmi színnel vonja be. Lelki állapota állandóan az önmagával való foglalkozásra kényszeríti, miért is *szúrákozott és feledékeny*. A magába mélyedés és gondolataival való foglalkozás ugyanakkor az értelmi élet gazdagabb és mélyebb kibontakozását segítik elő. Gyenge emlékezete és feledékenysége (mivel képtelen a tárgyi világ töle idegen jelenségeit hűen megfigyelni és tartósan megtartani) gyakran saját találékonyságára és szellemi képességei önálló

felhasználására utalják. Ezért a félénk gyermekek közül számos *fejlettebb értelmességével* és a gondolkodás *eredetiségével* (ötletesség) tűnik ki.

Ez a típus mindent az érzelmein keresztül megszűrve él át. *Jean Lacroix*⁵ kitűnő tanulmányában úgy jellemzi, hogy náluk *a való élet helyébe a pszichológiai élet lépett.*

A félénk jellemrészletezőbb tárgyalásába bocsájtkozva, az *érzékenység, értelmesség* (intelligencia) és *cselekvőkészség* (aktivitás) szempontjaiból még az alábbi kiegészítő megjegyzéseket fűzhetjük az elmondottakhoz:

1. A félénk gyermek *rendkívül érzékeny*. Állandóan valami *belső nyugtalanság* kínozza. Szeretne szabadon, gátlásoktól mentesen megnyilatkozni. Sikerre vágyik, mert ezzel igazolhatná, hogy ő is épen olyan teljesértékű, hasznos tagja a társadalomnak, mint szerencsésebb körülmények között fejlődött társai. A korábbi években megerősödött és a lelki életén éber ellenőrzést gyakorló gátlásai azonban nem engedik, hogy zavartalanul megnyilatkozzék. Egyrészt telve van a közösség utáni olthatatlan vággyal, zárkózott, közösségi kapcsolatok felvétele ellen tiltakozó természete pedig elutasít tőle minden „*mi*”-viszonyt. Barátai, játszótársai nincsenek. Régen elmúlt az az idő, amikor még a gondtalanság ezüstös felhőjébe burkolózva, igazi gyermekként élt. A vele szemben túlzott szigorral és indokolatlan követelésekkel fellépő nevelés mindettől megfosztotta. Ha olykor idegenekkel kapcsolatba is kerül, elfogódott lesz, zavarba jön és elpirul. Beszédhibákat ejt, vagy egyáltalán nem jut az eszébe semmi. *Nem tud természetesen megnyilatkozni.* Mindig attól tart, hogy környezete előtt elárulja zavarát, elégedetlensége, belső gyengesége, vagy tudatlansága miatt szégyenbe kerül, kinevetik, kigúnyolják stb. S hibája napról-napra súlyosabbá válik. Minél ritkábban ápol közösségi kapcsolatokat, annál ügyetlenebb és elfogódottab lesz társas érintkezések közben. Kudarcai is mind sűrűbben ismétlődnek meg. Így annál gondosabban távortartja magát embertársaitól. *Környezetétől fokozatosan teljesen elszigetelődik.*

2. A félénk gyermek *értelmessége* (intelligencia) is ér-

5. *Jean Lacroix*: Timidité et adolescence. Paris, 1936. 136. l.

zelmeivel áll szoros összefüggésbe. Szellemi képességei olyan környezetben szépen kibontakoznak, amely megértőleg kezeli és számára kedvező légkört teremt. Elutasító, rosszindulatú, szeretetnélküli környezetben azonban bátortalanság fogja el. Elzárkózik és tartózkodni fog a szellemi megnyilatkozásoktól. Sikertelenségeiért pedig nevelőire hárít minden felelősséget, akik félreismerték törekvései eredeti okát és indítékait.

A félénk számára így alig marad más választás, mint a teljes félrehúzódás. Az egyedüllétbe menekül. Egyetlen meghitt barátja a *könyv* marad. Benne éli ki kiegyensúlyozatlan lelke be nem teljesült ábrándjait és vágyait. Miután a tettek mezejéről visszavonult, gazdag és színes képzeletvilágának legfőbb táplálói kedvenc könyvei maradnak.⁶

Szellemi teljesítményei túlságos érzékenységeinek a függvényei. A gondolkodás mélysége és eredetisége nem idegenek tőle. Félénksége mégis bénítólag működik közre olyan helyzetekben, amikor pedig az egyéni értékesség és helytállani tudás bizonyítása forogna kockán. Felelés, beszélgetés közben, amint korábban említettük, gátlások lépnek fel. Könnyen zavarba jön, ideges és kapkodó lesz. A szavakat nem a megfelelő helyükön használja, sőt elcseréli, vagy elvéti őket. Mindig a legkényesebb és legfontosabb kifejezéseket téveszti el, vagy ellenkező értelemben használja őket s így nevetségessé válik. Elég ilyenkor a hallgatói arcán felfedezett mosoly, zavara még inkább fokozódik. Végül teljesen belezavarodik mondókájába. Súlyosabb esetekben a félénk dadogó, kapkodó viselkedéséhez még verejtékezés, feltűnő elvörösödés is társul. Szereplése végül is kudarccal fejeződik be.

3. A félénk *tevékenységi körét, cselekvései lendületét* (aktivitás) és *útútő erejét*, mindenekelőtt érzelmei és a környezet állásfoglalása határozzák meg. Akarata lendülettel tör ugyan kitűzött célja felé, mégis csak ritkán jut el odáig. Gyermekes felbuzdulásai hamar lelohadnak, mihelyt akadályok kerülnek a megvalósulás útjába. Csekély nehézségek is már elégségesek ahhoz, hogy visszatorpanjon. Szinte naponként támadnak új elhatározásai. Megvalósításukra

6. V. ö. Szerzőtől: A gyermek és az irodalom. Cselekvés Iskolája. 1940. évf. 3–4. sz. Berend Klára: Az ifjúság irodalmi érdeklődése. Szeged, 1935.

azonban akarata elégtelennek bizonyúl. A belső hajtóerők és a célra irányuló összpontosított akarata gyengék ahhoz, hogy tartósan célkitűzései szellemében tevékenykedjék. Néhány erőteljes szárnycsapás után lemond a további, általa reménytelennek ítélt küzdelemről. Mivel akaratát érzelmei kormányozzák, a korábban helyesnek felismert elgondolásai-ból hamar kiábrándul. Állásfoglalásait az értékesnek tartott dolgokkal szemben könnyen változtatja. Végletekre hajló (szeretet-gyűlölet). *Cselekvései és a világról vallott tulajdonképeni felfogása között törés van:* belsőleg nem azonosítja magát a külvilágra irányuló cselekvéseivel. Tiltakozik ellene, ha ezek alapján mondanak róla ítéletet. Azt szeretné, hogy igazi lényege szerint, — tulajdonképen ami ő maga, — alakítsanak róla társai véleményyt.⁷

A félénk gyermek kutató, kereső, nyugtalan szelleme fölemésztí a különben gyakran értékes lelki erőket. Alkalmatlanná válik szellemi képességeit huzamos időn át, értékes célok szolgálatába állítani. Az élet szép oldalából is csak keveset szemlél, mivel bénító, szorongó érzései beárnyékolják azt. Érzékenysége pedig az emberekkel való érintkezéseket mérgezi meg. Soraikból kerülnek ki a „*mimóza-termesztűek*“ és a „*nebántsvirágok*“, akik folytonos sértődésükkel a társadalom igazi tehertételei.

A félénk jellem *régeredményében több ellentétes vonás eredője és összetevője*. Az egyén számára ezért olyan nehezen elviselhető állapot. Hordozója folytonos harcot vív nemcsak önmagával, hanem ugyanakkor környezetével is. Soha nem szűnő, hanem folytonosan erősödő lelki gátlások lánco-lata. Az életfeladatok sikeres megoldását zavaró jellege valóban csak akkor fog jelentkezni, amikor az egyén elérkezik az önállóvá válás, a szülői és nevelői gyámkodás alól való felszabadulás idejéhez.

NEVELŐRE HÁRUL A FELADAT, hogy már a gyermekkorban, amikor a félénkség még nem vált személyiség-alakító tényezővé, különös gondozásba vegye a fejlődés mellékvágányára tévedt gyermekeket. Kényszer alkalmazásától, vagy u. n. „*bátorságtréningek*“-től eredmény nem várható. Pillanatnyi sikerek ne homályosítsák el a nevelő tiszt-

7. U. o. 139. l.

tánlatását a hibával szemben, mert ezekért a gyermek később nagy árat fizethet (súlyos neurózisok!). Az a nevelő, aki erőszakkal, vagy egyéb meg nem engedhető módon avatkoznék be a lélek csodálatosan finom és érzékeny szerkezetébe, az eleve útját vágná minden további sikeres nevelői beavatkozásnak, amelyek talán még megfordíthatnák a fejlődés helytelen irányát. A hiba lekicsinylése, gúny, vagy pedig a rendellenes fejlődés észre nem vétele, szintén csak arra volnának jók, hogy elmérgesítsék és fokozzák a gyermek helytelen magatartását. Hiszen a félénkség egyik igen komoly oka épen a gyermek cselekvéseinek a lekicsinyléséből, illetve semmibevevéséből származott.

A gyakorlat szerint a gyermek félénkségének a leküzdésére és a bénító lelki állapot feloldására két eljárás bizonyul eredményesnek:

a) *a gyermek értelmi meggyőzése álláspontja helytelenségéről.* Viselkedése célhoz úgy sem segíti. Arra pedig semmi oka sincs, hogy környezetét gyanakodva és idegenkedéssel szemlélje. Az csak az ő javát és boldogulását akarja.

b) *az önismeretre való nevelés:* saját értékes tulajdonságainak és hibáinak minél alaposabb megismerése által. A nevelővel való együttküzdés rossz szokásai és fogyatékságai ellen. A siker egyes kis állomásain meg kell állni, hogy „*kifűjja magát*”, visszapillanthasson az eddig megtett útra, az elért eredményekre. Ezt a „lélekzetvételt” a következő lépések közös megbeszélésére kell felhasználni. *A nevelői közreműködés mindaddig szükséges, amíg a gyermek végül maga is képessé nem válik a bennelévő hibák elleni önálló küzdelemre.*⁸

Az említett eljárások alkalmazása eredményeként a gyermek ismét kibékülhet önmagával és környezetével. Helyreállhat a megbomlott lelki egyensúly. *A megértés, bizalom szeretet, a hibák túlzó elítélésétől való tartózkodás, jóindulatú segítés, sikerekben való részesítés, a túlzott követelményekről való lemondás* ismét visszaadhatják a gyermek megcsappant „életbátorságát,” amelytől annakide-

8. V. ö. *Várkonyi Hildebrand: Nevelés és gyakorlati lélektan. Az érzelmek nevelése. A félelem. Cselekvés iskolája.* 1937]38. 3—4. sz.

jén a kiméletlen és helytelen mértékkel mérő nevelés fosztották meg.

b) A zárkózott, visszahúzódó, magánytkereső gyermek.

Viselkedése mélyén ugyanaz a szorongó nyugtalanság ismerhető fel, amely a félénket is annyira jellemezte. Az ilyen gyermek viselkedését helytelen lenne elhamarkodottan ítélve, rosszindulatú megnyilvánulásnak, társai lenézéséből eredő gőgnek tulajdonítani. Ez a vélemény látszólag bár indokolt, a valóságban mégis téves következtetések eredménye. A gőg ugyanis nem pusztán a hiúságban megbántott, vagy buta ember egyik jellemző viselkedésmódja. Jelen esetben például a környezettől való elszigetelődést szolgáló „*álarc*“, hogy tévedésbe tartson az „*én*“ valódi értéke felől. Szükség van erre az elzárkózásra, mivel csökken általa a külvilág felől bekövetkezhető támadások lehetősége. Az önmaga felé fordult lélek támadási felülete is jelentéktelenre zsugorodik össze. A félénkhez hasonlóan, kerüli az egyén a környezetével való közvetlen belső kapcsolatok kiépítését. Korábbi tapasztalatai arra tanították, hogy a felnőttekbe vetett bizalommal csak fegyvert adott a kezükbe, melyet aztán ellene bármikor felhasználhatnak. Kerüli a bizalmasabb érintkezéseket is (pl. közlékenység). Sőt keresi azokat az eszközöket, amelyekkel sikerrel szállhat szembe a gyöngeségét kihasználó környezettel. Fokozatosan valóságos kis fegyvertárat rendez be magának, abból a célból, hogy környezetét hatalmi törekvéseinek a szolgálatára kényszerítse. Így eléri azt, hogy a felnőttek figyelmét teljes mértékben magára fordítja és tőlük kívánságai teljesítését követelheti meg. A gyakori *éjszakai felkiáltások, a sötétségtől való indokolatlan félelem, irtózás az egyedüllétől, nyugösködő viselkedések stb.* többnyire az önbizalmában megrendült, csökkentértékűségét átérző és képességei kibontakozásában külső körülményektől tartósan gátolt gyermek tulajdonságai. Ily módon kísérli meg süllyedőben lévő és mindinkább megfogyatkozó önértékébe vetett hitét a teljes hajótöréstől megmenteni. Ha a fenti módon sikerült környezetét apróbb kívánságok teljesítésére rábírní (ami rendes körülmények között a gyermek számára megvalósíthatatlannak látszott,) és tartósan foglalkoztatni, ezzel nemcsak hatalmi helyzeté-

nek szubjektív érzése növekedett, hanem ugyanakkor sikerrel járt az a törekvése is, hogy személye fontosságát a felnőttekkel elismertesse.

A fent leírt jelenségek a gyermekhiba korai felismerésével nyomtalanul eltűnhetnek, ha sikerült az ideges tüneteket előidéző okokat feltárni. A csökkentértékűség, valamint a nagyfokú bizonytalanságérzés megfelelő gyógyítva-nevelő eljárásokkal a normális keretek közé szoríthatók vissza. Ott, ahol e tünetek az egyén gyenge szervezetével, vagy egyéb testi fejlődési zavarokkal állanak összefüggésben, a szervezet megerősödésével párhuzamosan, a személyiség fejlődésére gyakorolt hatásuk is veszítenek jelentőségükből. Olykor azonban döntő módon megszabhatják a jellem további alakulását.

B.)

A gyermek társadalomellenes viselkedései.

A félénk, visszahúzódó, környezetétől elzárkózó gyermek is már mint társadalomellenes lény jelent meg előttünk. Viselkedését azonban inkább a „*passzív rezisztencia*“, a *szenvedőleges ellenállás* jellemezte. Nem irányult közvetlenül senki ellen és főleg *viselkedése miatt nem került összeütközésbe az erkölcsi renddel.*

A gyermeki viselkedések sokféleségében elkülöníthető azonban egy *másféle csoport* is. Az önbizalom gyengesége és a belső elégtelenség érzése annyira elhatalmasodhat, hogy az egyén veszélyeztetett egyensúlyi helyzete fenntartása céljából olyan utakra kényszerül, amelyeken az erkölcsi és társadalmi rend megbolygatása nélkül már nem közlekedhet. Hazudik, lop, vagy dacol a felnőttekkel s mindezt azért teszi, hogy sikertelenségeiért, az elszenvedett kudarcokért kárpótlást szerezzen. Pedig alapjában véve lelkiileg nem terhelt gyermek, aki rossz hajlamaitól üzve cselekszik. Csupán *gyermek*, akibe belé van oltva az érvényesülés utáni kiolthatatlan vágy. A gyermek sajátos világa iránt történetesen érzéketlen környezet pedig vajmi ritkán gondol arra, hogy alkalmat nyújtson az elemi erővel fellépő érvényesülési törekvések levezetésére. Csodálni való-e, ha az ilyen körülmények között felnövekvő gyermekben mind követ-

lődzőbben jelentkezik ez az elemi törekvés. Ha másképp nem megy, tiltott eszközök alkalmazásától sem riad vissza, hogy a fejlődéshez való természetes jogát kiharcolja! A pedagógia ítélőszéke előtt mindenestre felmentetnék és helyette maga a nevelő állíttatnék oda a vádlottak padjára.

a) *A hazudozó gyermek.*

A hazug viselkedés hátterében is igen gyakran a félelem húzódik meg (Angstlüge). Közvetlen kiváltója a büntetés kellemetlen érzéseitől való szabadulás. Ez legegyszerűbben az igazság letagadásával érhető el. *A gyermek első hazudozásait csak ritkán motiválja a felnőttek tudatos meglepetésére irányuló szándék.* Ez a motivum csak későbbi fejlődés eredménye. A felelősség többnyire itt is a környezetet terheli, amely a gyermek cselekvéseit a felnőttek erkölcsi mércéivel méri. A gyermek jelentéktelen botlásait túlságos szigorral ítéli el, amivel előkészíti a talajt a hibás viselkedés számára. Így pl. a délelőtti tanításról hazatérő gyermek eleinte teljes őszinteséggel számol be az iskolai élet valamennyi vele kapcsolatos eseményéről. Nyílt beállítódásán csak később változtat. Tapasztalja, hogy rossz feleletei bevallása, vagy a tanítójával támadt kellemetlenségek elbeszélése után, szülei megfosztják nyalánkságaitól, vagy eltiltják aznap kedvenc játékszerei használatától stb. Hasonló esetek ismétlődése után, hamarosan levonja a gyakorlati következtetéseket: a reá nézve kellemetlen híreket elhallgatja, esetleg letagadja, illetve a valóságtól eltérő módon állítja be. Észreveszi a gyermek azt is, hogy a kisebb-nagyobb hazugságokból előnyök is származnak. Amióta szüleinek csak a jó feleletekről számol be, a mama dicséretekkal halmozza el, „édes fiacskám“-nak szólítja, ő kapja a legjobb falatokat az asztalnál és egyéb nem remélt kedvezményekben részesül. Bizonyítványosztáskor természetesen mindennek egyszerre végeszakad. A papa kihirdeti a családi „ostromállapotot“ s kezdetét veszi a családi „önkényuralom“. A gyermek pedig látva a közeledő veszedelmet, védőállások mögé kezdi magát elsáncolni. Így indul meg a harc a gyermek és a felnőttek között. — *A kezdetben félelemből elkövetett ártatlan hazudozások fokozatosan a gyermek gyakorlati életvezetésének alapelveivé válnak*

és a gyermekhiba jellembeli fogyatékkossággá erősödik.

A hazug viselkedés elemzésekor két egymással ellentétes vonás emelhető ki:⁹

a) a gyávaság, gyengeség érzése ;

b) a hatalomra törés vágya.

Mindkét elem feltalálható a megfélemlített gyermek viselkedésének a központi magjában. A gyávaság és gyengeség érzése a környezet részéről elszenvedett háttérbeszorítottság és meg nem értés hatására erősödött meg a gyermekben. Elbátortalanodása következtében alkalmatlannak érzi magát arra, hogy céljait a pozitív értékek vonalán valósítsa meg. Inkább *kerülő utakat választ*. S ezen a ponton kapcsolódik be a felnőttek feletti uralomra törekvés motívuma. Hazudozásának nem pusztán az lesz most már az egyedüli célja, hogy a büntetésektől megszabaduljon. Sokkal inkább környezete részéről elismertetést, tettei csodálatát szeretné kikényszeríteni. E célból pl. elképesztő történeteket beszél el soha nem létező dolgokról, szülei gazdagságáról stb. Társaiban így akar irigységet kelteni, ugyanakkor pedig azok tekintélyét kisebbsítheti s a maga személye iránt pedig tiszteletet ébreszthet.

A hazug gyermek végül is „*tartós szerep*“-et (Dauer—Rolle) alakít ki magának, mivel gyakorlati magatartásának ez felel meg a legjobban (*Th. Simon*). Fokozatosan egész lényével a hazug viselkedésre rendezkedik be. Nemcsak a nyelve hazudik már, hanem amint a köznyelv is kifejezi: „*még a szeméi is hazudnak*.“ A jelentéktelen kezdetekből kiindult ferde fejlődés következtében, valóságos másodlagosan képződött réteg alakul ki a gyermek egyéniségének a tulajdonképeni magva körül. A „*szerep*“, amelyet játszik, csupán személyes elégtelenségének a kompenzációja.¹⁰ E vékony, másodlagos képződmény mögött — s ezt álarcnak is nevezhetjük, — könnyen felismerhető a kiegyensúlyozatlan, lelki harcoktól felkavart, nyugtalan gyermeki lélek feloldást és megértést kereső tragikus vergődése.

A NEVELÉS FELADATA. — A gyermek igazság iránti

9. R. Allers: Das Werden der sittlichen Person. Freiburg im Breisgau, 1929. 132. l.

10. Th. Simon: Das Doppelleben des Kindes. Erlenbach—Zürich u. Leipzig. 149. l.

érzéke fejlett. *A hazudozás tehát természetével ellenkező, reádkényszerített viselkedésforma.* A hazugságon ért gyermek magatartása is ezt bizonyítja: elpirul, fejét lehajtja, sírva fakad, vagy amint a köznyelv olyan pompás szemléletességgel kifejezi: „szeretne nyomban a föld alá süllyedni.“ A gyermeknek ez a viselkedése a neveléslélektan nyelvére átfordítva annyit jelent, hogy: „itt vagyok, hibáztam, büntessetek meg, csak szabadítsatok meg ettől a nyugtalanító, kínzó érzéstől!“ A büntetés valóban javulást eredményezhet, mert *megfelel a gyermek természetes várakozásának* s ama mindannyiunkba beléoltott ősi érzületnek, hogy *a bűn nyomában büntetés jár.* Ne úgy tűnjék fel azonban a büntetés, mint a hibának a megszolgált következménye, amelylyel az erkölcsi rendet ért sérelem kiegyenlítettett, hanem mint *eszköz*, amely alkalmas a gyermeket nehézségein átsegíteni.¹¹ E célból *a büntetést mindjárt kövesse a felvilágosító munka.* Csakis e két mozzanat összekapcsolása teheti nevelő-eljárásunkat szervessé. Így elkerülhetjük, hogy a büntetés újabb konfliktusok forrásává váljék. A gyermek felvilágosítása, viselkedésének tulajdonképeni indítékaira (értvényesülés) óhajt fényt deríteni. Jelen esetben például magyarázzuk meg a gyermeknek, hogy nincs értelme ilyen fegyverekhez nyulnia. Képességei egymagukban is elégségesek ahhoz, hogy életfeladatait nehézségek nélkül megoldhassa. Sikerei (amelyeket hazudozásaival elért), úgysis csak *úlsikerek* maradnak és önámításáért lelki nyugalmit (az igazság kitudódásától való állandó rettegés), embertársai megbecsülését, sőt talán egész jövőjét kockáztatja. Az igazság, ha napfényre kerül, úgysis minden, a hazug viselkedéssel eddig kivívott előny, hírnév stb. egyszerre kártyavárként fog összeomlani.

A nevelő részéről tanúsított *megértés, szeretet*, a gyermekkel folytatott *bizalmas természetű beszélgetések*, az önállóan elért *apró sikerek egymásutánja*, megakadályozhatják a hazugságnak súlyosabb jellemhibává való kifejlődését.

Élesen különítsük el a fent leírt fejlődési folyamattól az *egyéb motívumoktól színezett hazudozást* (mint pl. a tu-

11. A. Carrard: Zur Psychologie der Führung. Basel, 1931. 16. l.

datos félrevezetés szándéka, rosszindulatú meglevesztés, családi kísérletek, jogtalan előnyök biztosítása céljából elkövetett hazudozások stb.). Elkövetői többnyire lelkileg terhelt egyének, akik függetlenül a nevelői hatások milyenségétől, természetesen hazugak. Részletes tárgyalásuk kívül esnék tanulmányunk szűk keretein.

a) A dac.

A harmadik életév körül és a serdülés korában (14—15. életév) jelentkező dac természetes fejlődési jelenség. Mindenki épen úgy átesik rajta, mint a fogzáson. Itt nem erről a dacról akarunk szólni, hanem a rendellenes, a gyermeket fejlődésében alacsonyabb fokra visszavető változatról. Általa nem az akarat első szárnybontogatásának olykor szertelen megnyilatkozása jut kifejezésre (amint ez az „*első dackorszak*”-ban, a három éves kor körül történni szokott), hanem *külső körülmények keltette belső bizonytalanság és nyugtalanság*. Ha a gyermek hazug viselkedését gyengeség érzése és a hatalomra törés vágyának kettős, feloldhatatlan ellentéte határozta meg, úgy most a dacos viselkedéshez a *fokozottabb ellenszegülés és társadalomellenes beállítódás* motívumai csatlakoznak.

Mi idézheti elő a társadalomellenes vonások megerősödését? — A felelősség többnyire itt is a *kényszer és megfélemlítés* módszereivel dolgozó nevelést terheli. Az ilyen nevelés minden vonatkozásában eleve lemondott a személyi kapcsolatok bensőségéről. Ezáltal maga és a gyermek közé üvegfalat emel, amely elszigeteli egymástól a nevelés két nélkülözhetetlen tényezőjét: a nevelőt és a gyermeket. A pusztán külsőségeken alapuló kapcsolatok, személyi vonatkozásoktól ment tekintély és egymás alá-fölérendelődés alapján nem teremhet nevelői babér. E „hideg”-kapcsolatoknak csupán a hátrányait tapasztaló gyermekben természetesen megerősödik a tagadás szelleme és fokozódik a felnőttektől való elszakadás törekvése. A tekintély ellen lázongó, dacos, ellenszegülő viselkedését lassanként egész környezetére kisugározza. Benne azok szövetségeseit ismeri fel, akik érvényesülése és boldogulása legfőbb akadályozói. A gyermek könnyen a „*negatív dac*” hatalmasodhat el. Célját és örömét abban fogja találni, hogy viselkedésével

megzavarja a felnőttek nyugalma és aggodalomba ejtse hozzátartozóit. A személyiség fejlődésére, hogy mekkora károsodást jelent ez a megrögzült és állandó lelki feszültséggel járó dacos állapot, arra vonatkozólag a nevelési tanácsadó-intézetek adhatnak méltó feleletet. E szokássá erősödött ellenszegülő viselkedés és dacoló beállítódás, magának a gyermeknek is (de még inkább a környezetnek) zsarnoka lehet. Nemcsak a gondolkodása-, érzelmei- és cselekvésének az irányát határozzák meg, hanem a világgal és társadalommal szemben elfoglalt magatartását is. Mivel az egyén teljes figyelmét, értékes lelki tulajdonságait e magatartás gondos és tervszerű kiépítésére fordítja, más területeken szükségképpen visszamarad a személyiség fejlődése. Megnehezül számára a társas érintkezések surlódásmentes lebonyolítása. Fogyatékos lesz a közösségi vonatkozások átélése és ápolása. A világgal, emberekkel és értékekkel szembehelyezkedő magatartása annyira elhatalmasodhat rajta, hogy képtelenné válik a lemondásokkal járó alkalmazkodásra. Mennél inkább tudatosul társadalmi számkivetettsége, annál szívósabban és makacsabban száll síkra oktalan álláspontja érvényrejuttatásáért. Bűvös körbe kerül, amelynek feloldására egyedül gyenge. Ez ugyanis múltja és eddigi magatartása teljes megtagadását követelné tőle, amely nézete szerint a környezet részéről elszenvedett újabb vereség beismerését jelentené. Inkább tovább folytatja tehát e szélmalom-harcot. A megbékélést jelentő visszavonulást elutasítja.

A fejlődés ilyen súlyos eseteiben többnyire már csak valami nagyobb *lelki megrázkódtatás, válság*, tudja a gyermeket a mágikus-kör (a künkeli „*boszorkánykör*“) szorításából kiszabadítani. A hibát idejekorán felismerve, a nevelő is eredményesen szállhat vele szembe. A változtatást mindekelőtt előbb a magunk nevelői eljárásán hajtsuk végre. Észre kell vennünk a *szeretet és megértés* után szomjúhozó gyermeket, akinek szemében a bizalom és odaadás fénye csillog. Mennyi fölöslegesen ejtett gyermeki könny tűnne el szinte varázsütésszerűen e két szó — *szeretet, megértés*, — helyes értelmezésére!

*A dacos kapcsolatos nevelő-eljárásokat a következőkben foglalhatjuk össze:*¹²

akadályozzuk meg a dac túlzott kifejlődését, mert ez a gyermeket indokolatlanul ellenszegülő viselkedésre ösztönözhetné;

a gyermekben az *önuralom és a helyes alkalmazkodás* szokásait gyökereztessek meg, hogy önző céljairól nagyobb nehézségek nélkül le tudjon mondani.

megelőző (preventív) intézkedésekkel tartssuk távol a gyermektől a dac-kilörésekre alkalmat nyújtó ingereket. Ezt úgy érhetjük el, ha eltereljük a figyelmét a dacos viselkedéseket sugalló helyzetekről (pl. incselkedés);

nevelési rendszerünkben a *testi fenyítés teljesen kiküszöbölendő!*

a *környezet helyes viselkedésének az irányítása* (cseledetség, személyzet kioktatandók!);

Egyéb követelmények: a feszültségek levezetése *foglalkoztatással és játékkal*; — úgy teszünk, mintha a gyermek *dacos viselkedése közömbösen érintene* bennünket; — nevelési eljárásaink közben a *büntetés, parancs, tilalom és szuggesztió* alkalmazására csak ritkán kerüljön sor; — a dacos erőknél *értékes célok szolgálatába állítása* (szublimálás).

Az *iskolában* érezze a gyermek, hogy mindaz, amit tanítója tesz, javát, boldogulását célozzák; — a tanító ápolja a *csoportszellemet*; — *ne terhelje túl* tanulással növendékeit(!); — a *siker* a dacos gyermek számára fokozott mértékben biztosítandó. Szép eredményekhez vezethet a gyermek és tanítója között lezajló *párbeszéd*ek, amelyek esetleg más megvilágításba helyezhetik a hibáról kialakult felfogást és új fordulatot adnak a nevelés további eljárására vonatkozólag. Ha *büntetés* is olykor a tanító, hagyja nyitva az engedelmesség és megbocsájtás útjait, hogy a lélektani pillanat teljességében megtörténhessék a „*bűvös kör*“ feloldása. Így vezethetjük ki lassan a gyermeket ebből a maga által teremtett folyó légkörből, hogy végül ismét visszataláljon a fejlődésére annyira jelentős közösségbe.

12. V. ö. *Várkonyi Hildebrand*; Nevelés és gyakorlati lélektan. Az érzelmek nevelése. A dac pedagógiája. Csel. iskolája. 1937—28. 5-6. sz. H. Winkler: Der Trotz. 1929.

A gyermek önbizalma és teljesértékűségéből vetett hitének erősödésével, a dacos viselkedés társadalmi békét veszélyeztető és az egyén életét mérgező tünetei fokozatosan elhalaványulnak, míglen ismét helyre nem áll a helytelen nevelés folytán megbolygatott egyensúly.

c) A tolvaj gyermek.

A lopás is az érvényesülésében gátolt, a helytelen nevelés következtében „életbátorságát veszített gyermek viselkedésének egyik jellemző tünete. Nincs még egy viselkedésforma, amely leplezetlenebb nyíltsággal árulná el a gyermek elnyomott helyzetéből származó menekülési törekvést, mint épen a lopás. Annak az igazolásáért, hogy társai-val testi vagy szellemi téren egyenrangú, még e súlyos erkölcsi vétség elkövetésétől sem riad vissza. Csökkentértékűsége, gyengesége önmagának való bevallása, személyi értékeinek teljes devalválását jelentenék. A beismerés elől tehát kitér, mert ez számára egyenlő lenne a teljes lelki és erkölcsi megsemmisüléssel.

Vizsgáljuk, melyek a lopás főbb motívumai? ¹³

a) A megrendült önbizalom helyreállításának a vágya. Az élet számos területén (tanulás, játék, otthoni és iskolai munka stb.) nem tudta a gyermek célkitűzéseit sikerrel megvalósítani. Mivel kezdeményezései közben elfogódottsága a sikertelenségektől való félelme miatt egyre fokozódik, csökken annak is a lehetősége, hogy törekvéseit végrehajthassa. A kudarcok nyomasztó terhétől szabadulást keresve, álélismerésekkel és álsikerekkel is megelégszik. A lopás erre különösen alkalmasnak látszik az „enyém-tied“ fogalmát különben már mélyen átélő gyermek számára. A lopott tárgy elajándékozása, vagy azok veszélyes megszerzési módjának (kalandok) az elbeszélésével növelheti kudarcok által megtépázott tekintélyét társai szemében.¹⁴

13. R. Allers: Das Werden der Sittlichen Person. Freiburg im Breisgau. 1929. 264. l.

14. J. Neumann: Leben ohne Angst c. munkájában (Stuttgart, 1941.) is hangoztatja a lopás elkövetésénél a szeretetben fukarkodó nevelés jelentőségét. A gyermek a szeretet utáni vágyból a lopott tárggyakkal koldulja ki a szeretetet. Különösen elhanyagolt, gondozatlan gyermekek esnek a lopás áldozatául. Sokkal gyengébbnek tartják magukat, semhogy személyi értékeikkel megkísérelnék társadalmi helyzetük megjavítását, vagy életfeladataik sikeres megoldását. (52. l.)

b) *Olykor a tiltott cselekvés végrehajtásában talált öröm is felismerhető a lopásban.* A tilalom elleni lázadás ott kísért már a paradicsomi emberpár lelkében is. Samint a tiltott gyümölcs megízlelésében az embernek az isteni akarat fölé való emelkedés kísérletének ősi szimboluma rejlik, hasonlóan a gyermek cselekvéseit is a felnőttek minduntalan tilalomfákat emelő korlátozása elleni lázadás motiválja. Az ember, ha nyíltan nem is, de titokban mindig föllázad a tilalmak ellen! Nehezen tűri el szabadságának ilyen módon való korlátozását.¹⁵ A tilalom szinte sugallja az embernek a vele ellenkező cselekvés végrehajtását. Ezzel, — bár többnyire tudattalanul — mintegy a fölé érzi magát nőni, aki e rendelkezéseket kiadta. Ha a gyermeknél hasonló viselkedést tapasztalunk, ez elnyomott helyzetéből és egyéni érvényesülésének veszélyeztetettségéből értelmezhető. Szinte ellenállhatatlanul arra ösztönzik, hogy a „ne lopj!” isteni parancsot megszegje. Tettének célja: *e belső szükségletektől támogatott kényszer kielégítése* Ha ez sikerült, jóleső *kárörömmel vegyes elégtételt érez*, amely közömbössé teszi az esetleg várható büntetéssel szemben. *A tárgy birtoklásának a vágya e mellett csupán mellékes szemponttá törpül.* A nyelvhasználat is találóan utal arra a körülményre, amikor a lopás nem magáért az anyagi szükségletek és javak megszerzéséért történt: „*azért lop, hogy lopjon!*”

c) A gyermek *a lopott holmival megfosztott örömeiért, apró kedvteléseieiért szeretne kárpótlást.* Az lop ilyen szándékkal, akit a *környezet kis és nagy bottásaiért egyaránt, válogatás nélkül, szigorral* büntet. A gyermek végül is elveszíti a helyes érzékét az iránt, hogy a vétségek erkölcsi értékkülönbségeit mérlegelni tudja. Ugyanis a karácsonyfáról eltűnt szaloncukorért ép oly kemény büntetésre számíthat, mintha a szomszéd aranyóráját lopta volna el. Arra az álláspontra helyezkedik tehát, hogy úgylis teljesen mindegy, mit követek el, a büntetés nagyságán ez mitsem változtat. A lopott tárggyal ellenben legalább annyit elérhet, hogy azokat tetszése szerint használhatja fel (pl. odaajándékozásokkal barátokat szerezhet, vagy más apróbb örömhöz

15. R. Allers i. m.: 132. l.

juthat, miáltal részben kárpótolja magát az elszenvedett büntetésekért).

A lopás rigorózus, elismerést és dicséretet fukaron osztogató nevelés következménye is lehet. A gyermek a lelki fejlődés szempontjából annyira fontos sikerérzésektől eszik. Erre olyan viselkedéssel kísérletezik, amelynél *rosszasággal* (lopás) véli elérhetőnek a belső lelki egyensúly kiküzdését (sikerül majd viselkedésével környezete figyelmét magára irányítani).

d) A *bosszúállás gondolata* sem ritka motívuma a lopásnak. A gyermek környezete elleni gyűlölete odáig fajulhat, hogy azt erkölcsi téren szeretné megsebezni. Figyelemre méltó, hogy ezzel a szándékkal elkövetett lopás gyakoribb az u. n. „jó-családok” gyermekeinél. Kínos aprólékossággal szabályozzák a gyermek otthoni napi foglalkozását. Ártatlan botlásaival arányba nem álló büntetésekkel vélik betöltöttnek nevelői tisztüket. Nem veszik észre, hogy a rendszabályok hálójában vergődő gyermek minden szabadságától megfosztottan, kedves pajtásaitól gondosan elszigetelten nevelkedik (mert félő, hogy csúnya beszédet tanulhat el, bepiszkolja a szép ruháját stb.). Valami ki nem fejezett, ösztönös vágyódás él benne a szerencsésebb körülmények között nevelkedő társaihoz hasonló kötetlenebb életforma után. Ennek egyetlen akadálya a szülő, vagy nevelő személye, akik iránt ép ezért, egyre fokozódó ellenszenv támadhat a lelkében. *Ellenszenv gyűlöletté erősödhet s ettől már csak egy lépés választja el a bosszútól.* Elég-séges valami hevesebb összeütközés a gyermek és felnőtt között, hogy benne azt a gondolatot végleg megérlelje, mely-szerint elnyomóin társadalmi téren áll bosszút. Támogatja elhatározását az a korábbi tapasztalata is, hogy szülei felháborodással nyilatkoztak a családon kívül álló egyének erkölcsi botlásairól. Nem egyszer hallott édesanyjától ilyen kijelentéseket: „nehogy az én fiam is hasonlót tegyen, mert akkor meghalok a szégyentől!” stb. Ez a terület tehát alkalmas arra, hogy szüleit, nevelőit érzékenyen megsebezze. Mit mondanak majd az emberek, ha pl. a méltóságos aszszony fia kenyeret lop a péküzletből. Valószínűleg azt fogják gondolni, hogy nincs nekik otthon mit enni stb. és a fentivel rokon gondolatsorok burjánzanak fel benne. A lo-

pás elkövetésével felidézett bonyodalmak elégtételt jelen-
tenek a gyermek számára. Részben visszafizetve érzi mindazt
a sok keserűséget, és bántalmat, amelyet a környezete ré-
széről elszenvedett. *A tetten érzett káröröm és a kielégített
bosszúvágy mellett eltörpülnek a később kirovando bün-
tetések kellemetlenségei.*

A NEVELÉS FELADATA. — A lopás a többi gyermekhi-
bához hasonlóan, a helytelen nevelés egyik következménye
(kivételek a terheltségekből eredő esetek). Az orvoslás
tehát itt is *saját nevelési eljárásaink felülvizsgálásával
kezdődjék!* Ne tévesszük azt sem szem elől, hogy a gyer-
mek a lopás elkövetésével valamilyen benne keletkezett
hiányérzetet szeretne megszüntetni. Természetes úton erre
képtelen. Pótkielégülésre törekszik tehát, hogy belső lelki
egyensúlyát a szükségletérzés kielégítésével ismét helyre-
állíthassa (jelen esetben a lopás elkövetésével). *A nevelés
célja:* a gyermek megzavart lelki békéjét ismét biztosítani.
E célkitűzés azonban feltételezi a nevelő eddigi hajlíthatat-
lan és rideg álláspontjának a felszámolását. A testi fenýí-
tések teljesen kikapcsolandók. A pedagógiának e középkori
szerei csak veszélyeztetik a gyógyulást, és a megbékélés
lehetőségét kétségessé teszik. Nagyon helytelenül jár el a
nevelő, ha minden csekélységért büntetéseket osztogat. —
A gyermek lassanként eltompul a bántalmakkal szemben,
önbizalmát elveszíti és bizonytalanná válik.¹⁶ A fenýítések
csak mélyítik a gyermek és felnőtt között támadt szakadé-
kokat, míglen teljesen áthidalhatatlanná nem válnak. Sok
más egyéb jól bevált eljárást alkalmazhat a nevelő a gyer-
mekhibák elleni küzdelemnél. (Lásd a következő fejezetet!)
A gyermekhiba durva elnyomása és írtogatása is hasztalan
időpazarlás. Helyette másfajta és többnyire még súlyosabb
hiba jelentkezik. *A hiba ugyanis csak tünete az általános
belső lelki bizonytalanságnak.* A tünet elfolytása pedig
nem jelenti az ok megszüntetését. — Mindig azt kell kutat-
nunk, hogy milyen kapcsolatban van az egyes tünet az
egészhez. Ha ezt sikerült felfedni, úgy nem fogjuk az orvos-
lást az egyes hiba megszüntetésével kezdeni.¹⁷ Amennyiben

16. Dr. Hildegard Hetzer: Erziehungsfehler, 2. Aufl. 86 l.

17. J. Neumann: Leben ohne Angst, Stuttgart, 1941. 43. l.

pl. a lopás elkövetése a nevelői szigor hamis értelmezéséből származik, úgy csakis előbb magának a nevelői beállítódásnak a megváltoztatásával teremthető kedvező előfeltétel a további eljárások számára. *A léleknek mint egésznek a szemlélete megelőzi tehát az őt alkotó részek szemléletét.*

IV. Gyermekkori hibák és a nevelés.

„Szeretet hozta létre a világot, és csakis szeretet által érthetjük azt meg.”
Lenau

Ha az említett gyermekhibák bármelyikét közelebbről vizsgáljuk, mindegyikben közös vonásokként ismerhetők fel: 1. *a környezet helytelen viselkedése*; 2. *a gyermek menekülése, szabadulás utáni vágya* a lelket sorvasztó, kibontakozását bénító környezetből. Ezzel összefüggésben: 3. *a normális fejlődési vonaltól eltérő rendellenességek, eltorzulási jelenségek, ideges tünetek lépnek fel*, amelyek az egyént nem csak önmagával, hanem környezetével is összeütközésbe hozzák. Így 4. *a lélek összhangzatos, kiegyensúlyozott fejlődése elakad.*

A lelki harcok teljes kikapcsolásával nem képzelhető el emberi fejlődés, de szükségtelen és célszerűtlen is volna ilyesmit a nevelés céljául kitűzni. Kisebb-nagyobb egyensúlybomlási folyamatok egymásutánján halad a lelki fejlődés a teljes kibontakozás felé. A nevelő csupán arra ügyeljen éberen, nehogy a személyiség összhangzatos fejlődését valami tartósan fennálló körülmény megzavarja és „*lelki-seb*”-ek képződésére kedvező előfeltételeket teremtsen.

A szülő, nevelő és gyermek egyaránt barátkozzék meg azzal a gondolattal, hogy emberi életünk folytonos lemondást és alkalmazkodást követel. Az alkalmazkodó képesség fejlettsége biztosítéka a közösségi élet lehető surlódásoktól mentes folytatásának. Akit környezete nem szoktatott rá az alkalmazkodásra, (pl. az *elkényeztetett* gyermek esetében)

arra, hogy apró, önző kívánságai teljesülésénél többre becsülje a lemondás ellenértékéül kapott közösségi előnyöket (az általa nyújtotta védelmet és támogatást), az a gyermek kívül reked a nagy emberi közösségeken. Elszigetelt különccé válik. Hamarosan ellenséges viszonyba kerül a vele szemben igényeket támasztó és kívánságokkal fellépő társadalommal.

Hasonló a helyzet az ellenkező végletek örvényébe került gyermeknél is. Amíg annál az önző hajlamok korlátozást nem ismerő kiélése volt az uralkodó vonás, addig most a gyermek cselekvéseit gondosan irányító, útját tilalomfákkal szegélyező környezet nehezíti meg a közösségi életformákba való zavartalan és célszerű beilleszkedést. *A gyermek alapösztönei (önérvényesítés és önkifejtés) fejlődésszabta érvényesülését indokolatlan, sőt természetellenes korlátozások bénítják. A lelki kibontakozás elakadása ideges és társadalomellenes tünetek kifejlődéséhez vezethet.* A természetes útjukról eltérített (elfojtott) ösztönerők, kerülő utakon kísérlik majd meg érvényesülésüket, ami az egyénre és társadalomra nézve többnyire hátrányos módon következik be. A legsúlyosabb következménye azonban a gyermekre az lesz, hogy az elnyomott és szabad nyilvánulásukban gátolt *értelmi, érzelmi és akarati tényezők fokozatosan kikapcsolódnak* a lelki fejlődés összehangzott menetéből. Az érzelmi élet fejlődésébe bekövetkezett zavarok figyelhetők meg a legszembetűnőbbben, ami hatással lesz (a közöttük lévő szoros kapcsolatok miatt) a lélek másik két tényezőjének a további alakulására is. A tudat alá szorított és az értelem ellenőrző köréből kikerült ösztönkövetelések, kiszámíthatatlan természetüknél fogva, állandó veszedelmei az erkölcsi rendhez és a társadalom szabta követelményekhez alkalmazkodni akaró egyén számára. Cselekvései hátterében, elhatározásainak indítékai között ott találjuk mindenkor e nagy szerepeket játszó tényezőket. Az értelem ellenőrzése alól kicsúszott ösztönök uralma alatt álló egyének közül kerülnek ki e nem is olyan ritka emberpéldányok, akiket *Stefan Zweig: Az érzések zürzavara* c. novellás kötetében olyan mély léleklátással és művészettel jellemzett. Életük „*rövidzárlati jelenségei*” (pl. társadalmi állásukkal össze nem egyeztethető házasság; erkölcsi felfogásukkal

merőben ellentétes cselekvés stb.) az öntudatlanul is tevékeny ösztöntényezők ellenőrizhetetlen közreműködésével magyarázhatók. Feltűnő nagyfokú határozatlanságuk különösen az élet fordulópontjain jelentkezik. Teljesen tanács-talanul állanak (pl. pályaválasztás). Most derül csak ki igazán bizonytalanságuk az étellel szemben. Eddigi nézeteikkel homlokegyenest ellenkező lépésüket, vagy szépen induló pályájukban mutatkozó váratlan megbicsaklást, hajlandóknak mutatkozunk az egyén meggondolatlan cselekvésének minősíteni. A valóságban pedig az ösztönei szabad játékának kiszolgáltatott ember viselkedései.

A gyermekhibák kezelésére vonatkozó észrevételeinket részben már tanulmányunk korábbi fejezeteihez hozzáfűztük. Miután *valamennyi említett hiba oka a megfélemlítés, szigor és büntetés eszközeivel dolgozó nevelés*, szükségesnek látszott e hibákkal szemben követendő nevelési eljárásoknak is egy áttekinthető és összefüggő előadását is megkísérelni. Törekvésünk a nevelői gyakorlatot szeretné szolgálni, hogy elejét vehessük minden kísérletezésnek és a problémák nem-ismeréséből származó tapogatózásnak.

*

Bizonyára feltűnhetett e sorok olvasójának, hogy a gyermekhibák említésekor sok szó esett a *sikerről* és a *szeretetről*, illetve a *sikertelenségről* és a *szeretetlen, rideg bánásmódról*. Valóban e fogalmak tanulmányunkban középponti helyet foglalnak el. A gyermek lelki fejlődésében nem lebecsülendő szerepet játszanak. Indokolt tehát, hogy közelebbről is megvizsgáljuk őket, kijelölve helyüket nevelési rendszerünkben.

A SIKER¹-érzés cselekvéseink hatalmas mozgatója. Már a kisgyermek is, amikor első bizonytalan lépéseit szék-től az asztalig megteszi, vagy építőköveiből valami házfélét rak össze, várakozásteljesen tekint fel anyja, vagy nevelője arcára. Nyilván, teljesítményei elismerését várja tőlük.

Sikerről, a siker érzéséről csakis az egyén szempontjából maradéktalanul végrehajtott és elgondolásához híven befejezett cselekvésekkel kapcsolatban beszélhetünk.

1. V. ö. Szerzőtől: A siker lélektana és pedagógiája. Néptanítók Lapja, 1941. 24. sz.

Ott, ahol az egyén a körülmények kényszerítő hatására feláldozott valamit (többet-kevesebbet) céljaiból, avagy csak tökéletlenül valósíthatta meg tervét, — a sikert annyira jellemző *felemelő és belső feszültségeket oldó* érzése nem jelentkezik teljes tisztaságában. Visszamarad valami a kielégítetlenség érzéséből. Az egyén várakozása szempontjából csak félmegoldásnak tekinthető cselekvés lélektani értelemben nem nevezhető lezártnak. Erre különben az a tény is utal, hogy kudarcok ismétlődése esetén mélyreható, az egyén egész életvezetését befolyásoló változások mehetnek végbe a lélekben (pl. elkeseredés, levert hangulat; nyugtalanság; szórakozott viselkedés; pótkielégülésekre való törekvés stb.)

A *siker* lélektani értelemben cselekvéseink koronája. *Ohyan lelki kielégülés, amely a dolog természetének megfelelő* (Várkonyi Hildebrand). Szükségünk van rá, mert nélküle cselekvéseink az alany szempontjából elveszítenék jelentőségüket. Egész lelki világunkon uralkodik s a cél szolgálatába mozgósítja a lelki erőket. Fokozza az egyén tevékenységi kedvét, ugyanakkor távol tartja a gátló, aggályoskodásra alkalmul szolgáló érzéseket és gondolatokat. A siker, az elismerés fölötti öröm, átjárja az ember egész valóját és újabb, az előbbinél nagyobb teljesítményekre serkent.

A siker lelki életünkben betöltött szerepének e vázlatos jellemzése is sejteti nagy pedagógiai jelentőségét. Aki ezt a lélekalakító érzést kikapcsolni törekednék a nevelés munkájából, úgy járna, mint az a molnár, aki a malmát üzembe tartó víz forrását tömi el, hogy ne zavarja a malomkerekekről aláeső víz idegzsongító zuhogása. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy *nevelői munkánk eredményessége épen a siker érzések ápolása, valamint megfelelő sikeralkalmak nyújtása által biztosítható.*

Minnek az alapján tulajdonítunk a siker érzésének ekkora indokolatlannak tetszhető jelentőséget? — A felvetett kérdésre feleletünk a következő:

a) a *siker pozitív érzés*: hatására lelki erők szabadulnak fel, amelyek alkalmassá teszik az egyént tervezett munkájának lendülettel és eredménnyel való elvégzésére;

b) *növeli az egyén önbizalmát és biztonságérzetét.* Környezetével szemben megelégedetté teszi és biztosítja a higgadt és kiegyensúlyozott életvezetést. Elejét veszi az

egyensúlyhelyzetre veszélyes lelki meghasonlás kifejlődésének.

c) az egyént az „*életigenlő*“-*beállítódás* megerősödéséhez segíti, hogy majdan életfeladatait, mint a társadalom értékes tagja, önállóan, de a közösségi érdekek mindenkori számbavételével oldhassa meg;

d) megkíméli az egyént attól, hogy kerülő utakon, a saját és a közösség érdekeit kockáztatva keressen pótlást elmaradt sikereiért (!).

A sikerérzés a *gyermek egyik központi élménye*. Szükséglet, épen úgy, mint a szomjúhozó testének a víz, — csak-hogy lelki téren. Az a nevelő, aki erről megfélekedzik, avagy tudatosan elnyomni törekszik a sikerérzések kibontakozását (ami alig tételezhető fel), helyrehozhatatlan hibát követhet el. *A sikertelen nevelés egyik oka épen a sikerérzéseknek a nevelői gyakorlatból való kikapcsolása*. Többnyire az u. n. „*szigorú nevelés*“ hívei esnek ebbe a hibába. Elfelejtik, hogy ők is voltak valamikor gyermekek. Vagy talán túlzott nevelői buzgalmuk is ifjúkori neveltetésük egyik következménye lenne (engem is szigorúan neveltek, én is így nevelek!)?²

Fölösleges a „*szigorú nevelés*“ *pedagógiátlan jellegét* különösebben hangsúlyoznunk. Mégis jó lesz, ha emlékeztünkbe idézünk ezzel kapcsolatban néhány következményt:

a) *megrendül a gyermek különben is gyenge önbi-zalma*. Félénkké, bátortalanná válik, miután a nevelő elmulasztotta benne a helyes magaértékelést, az egyéni értéktudatot kifejleszteni. A cselekvések végrehajtása előtt és közben fellépő szorongásos és félelmi állapotok gátolják a lelki erők szabad megnyilvánulását. Az eredmény: *csökkent munkateljesítmény, elkedvetlenedés*, amellyel a teljesítmény újabb hanyatlása jár együtt. Ismét találkozunk a már említett u. n. „*boszorkánykör*“-rel (Künkel), amelyből a gyermek egyedül nem képes kijutni.

b) mivel a gyermek munkája nyomán nem fakad siker,

2. Tanulságos volna megvizsgálni, hogy a nevelői hivatást választó egyének közül, hány százaléknál szerepel a fenti ok döntő motívumként. A lélektan foggyatékos módszereivel ez a kérdés ma még megoldhatatlannak látszik. Kétségtelen, hogy a felvetett kérdésre sok *meglepő* felelet hangozhatnék el a nevelők részéről!

a kielégítetlenség érzése keletkezik benne. Az elismerés, dícséret stb. tartós elmaradása könnyen arról győzhetik meg, hogy „*úgy is mindegy*“, akárhogycsinálom. Hamis életbeállítódás fejlődik ki benne. Visszahúzódik a törekvéseit nem méltányló környezettől. Egyedül indul el, hogy az annyira óhajtott sikert most már a *saját erejével* és a *maga módján* (nevelői ellenőrzés megkerülésével szerezze meg.)

A b) és c) pontok alatt említett hamis beállítódás átvezet bennünket a gyermektől megtagadott elismerés leg-súlyosabb következményéhez. Az a gyermek ugyanis, akit környezete huzamos időn át megfoszt a siker felemelő érzésétől, sőt korholásokkal és szidással (veréssel) iparkodik „emberré“ nevelni, — fokozatosan mind messzebb távolodik a fejlődés rendes irányától. Elmaradt sikereit más módon kísérli megszerezni. A *pótló kielégülés* kétes értékű és csupán álsikereket nyújtó eszközeihez folyamodik. Hihetetlennek tetsző *merész csínyeket* követ el, *életét veszélyeztető vállalkozásokat* hajt végre (pl. fészekrablás magas fa tetejéről stb.) Ezzel véli biztosíthatónak társai és a felnőttek csodálatát. Más gyermek *lop* és a lopott tárgyat elajándékozza, hogy környezete elismerését ezzel kiérdemelhesse. A harmadik *elképesztő hazudozásairal* vonja magára nevelői figyelmét. Az *ágybavizelő, önfertőző* stb. gyermekek közül is számos ezek sorából kerül ki!

A sikertelenségek halmozódása tehát káros irányba tereli a lelki fejlődést. Az *eredménytelen kísérletek folytán keletkezett kielégítetlenség, nyugtalansággal tölti el a gyermeket és arra sarkalja, hogy kellemetlen, kínzó érzését valamilyen irányba levezesse.*

A sikernek, illetve sikertelenségnek alanyi (szubjektív) érzése az egyéni fejlődés szempontjából rendkívüli horderejű. Tanító-nevelő munkánk alkalmával tehát tekintettel kell rá lennünk. A *feladatok*, amelyek a nevelőre várnak, két pontban foglalhatók össze:

1. *gondoskodjék növendékei számára siker-alkalmakról.* A nevelői munka minden mozzanatában erre bőven nyílik alkalom. Az *elismeréssel ne takarékoskodjunk!* (De csak helyén és mértékkel!) Természetesen tekintettel kell lennünk a gyermekek között lévő egyéni különbségekre is. A félénk, visszahúzódtott gyermek, inkább rászorul az

ösztönző sikerre, mint az elbizakodott, vagy a túlságosan élénk.

2. *az indokolatlanul szigorú, a lélek szabad kibontakozását és az egyéniség érvényesülését az erkölcsi rend szabta követelményeken túlmenően korlátozó nevelési álláspont megváltoztatandó!*

A SZERETET lelki életünk legmélyebb forrásaiból táplálkozó érzése. Épen ezért alkalmas arra, hogy nevelői munkánkat átfogó egységgé kapcsolja össze. *Minden nevelői ténykedést a szeretetből fakadó indítatásnak kell álltalhatnia.*³ A helyesen értelmezett szeretet korántsem jelent azonban „majom-szeretetet“, amely önző célokból gyermekében mintegy magát bálványozza és tömjénezi. Sokkal inkább arra a szeretetre gondolunk, amely nem a gyermek által elvégzendő életfeladatok önmagára vállalásában látja a jó nevelő eszményképét. Olyan nevelői kapcsolatok kiépítésén fáradozik, amelyek megkönnyítik a gyermek számára a kötelességek teljesítését, lemondások és esetleges kudarcok elviselését. Ez a nevelői beállítódás feltételezi a gyermek hibáival szemben a *tűrelmet és megértést*, a jóindulatú *hozzáfordulást és a segítőkészség* megéreztetését. Csakis ilyen körülmények között erősödhet meg a gyermekben a bizalom környezete iránt. A nevelő előbb magának iparkodik a gyermeket megnyerni. Csak ha ez eredménnyel járt, akkor foghat hozzá a gyermek társadalmi kapcsolatainak szélesebb körre való kiterjesztéséhez. A szülő és nevelő azonban álljon mindig résen, mert a gyermek zsenge önbizalma könnyen (pl. egy bántó szó, elutasító tekintet stb. hatására) ismét kezdeti állapotába eshet vissza s veszélyezteti a fáradságosan kiküzdött eredmény tartósságát. A nevelés területén sehol sincs olyan szükség a tapasztatos vezetőre, mint épen az önmagával és a társadalommal meghasonlott gyermeknél. Igen szép eredmények várhatók *a bizalom jegyében lefolyt beszélgetésektől*, amelyek kapcsán a nevelő betekinthez a gyermeki lélek mélységeibe. Feltárulhat a viselkedéseket tápláló lelki mag és a „lelki komplexus“, a hiba kifejlődésének közvetlen okozója megragadható. Amíg azonban a nevelő nélkü-

3 *Weszely Ödön*: A korszerű nevelés alapelvei. Bp. 1935. 213. l.

lőzni kénytelen a lélek rejtett életébe való betekintés lehetőségét, addig a hibával sem szállhat szembe eredményesen. A gyermekkori hibák ugyanis sokkal mélyebben vannak a lélekbe beléágyazva, semhogy "felületi kezeléssel" megközelíthetők és gyógyíthatók volnának.

Ahhoz a gondolathoz is hozzá kell a gyermeket szoktatnunk, hogy az élet nem jelent kényelmi, vagy épen nyugalmi állapotot. Folytonos és megszakítás nélküli küzdelemre kényszeríti az egyént. Elismerésre nem számíthat mindig. Az élet sikerek és kudarcok változatos egymásutánjában pereg le, akár csak a homokóra üvegfalai közé zárt homok: olykor hosszú időnek kell elmulnia, amíg a sok, egyhangúan sárgásszürke homokszem között feltűnik egy-egy csillogó kvarcszál. Az idő múlásán azonban ez mitsem változtat. Így van ez az ember életében is. Jöhetnek idők, olykor hosszú évek sorozata, amikor a kudarcokat és megpróbáltatásokat kénytelenek vagyunk elviselni. Ilyenkor még a jelentéktelen eredmények is örömet okoznak s bizakodva tekintünk előre a jövőbe. A nevelés célrendszerében nem szabad tehát megfélemlenünk arról az igen fontos követelményről sem, hogy már gyermekkorban kifejlesszük a *lelki ellenállás és rugalmasság* képességeit. Csakis az *ellenállóvá edzett lélek alkalmas arra, hogy az élet előre nem látható nehézségeit nagyobb megrázkódtatások nélkül elviselje.*

EGYÉB KÖVETELMÉNYEK. — A hiba újbóli felidézésére *okul szolgáló alkalmakat gondosan kerüljük* (pl. a gyermekkel való ellenkezés dacos viselkedést sugallhat). — Tartózkodjunk az olyan megjegyzésektől, amelyek a gyermeket a múlt hibáira emlékeztetné, illetve azt felidézni hivatottak! Eljárásunk a gyermek számára már lezárt és részben elfeledett (mert kellemetlen, fájdalmas, vagy szégyenteljes) korszak felbolygatását jelentené. Amiként tapintatlanság és durva lelkületű ember eljárásának minősíthető más börtönviselt multjára való folytonos hivatkozás, illetve ilyen egyént börtöntölteléknek nevezni. Ennek következtében átélt lelki kínok sokszorosán felülmúlják (érzékeny lelkű embernél) a szabadságvesztés pusztán fizikai tényét. A gyermek gyógyulófélben lévő hibájának is az emlegeté-

sével még alig beheggedt sebek szakadhatnak fel s rendkívül megnehezítik a további nevelői beavatkozásokat. Nevelési elvünket tömören így fogalmazhatjuk meg: „*a múlt teljes lezárása!*“

A gyermeket ne hagyjuk magára hibájával, mert egyedül képtelen tőle megszabadulni. — *Az ember nem tud saját jelleme ellen küzdeni, úgy hogy saját jellemében keresse a támaszt.*⁴ Más szavakkal kifejezve: *gyenge ahhoz, hogy saját jellemével szembeszálljon.* Egy kívül álló személy segítsége szükséges, akivel együtt leküzdheti jelleme fogyatékosságait.

A gyermekhibával ellentétes tulajdonságok megerősítésére kell törekednünk. A félnket bátorságra, a dacost alkalmazkodásra kell szoktatnunk. A *hazudozó gyermeket* világosítsuk fel arról a természetünkbe oltott alapigazságról, hogy a közösségnek, embertársainknak és magunknak is jogunk van az igazsághoz, a tények becsületes feltárásához. *A tolvaj gyermekben* pedig a tulajdonjog iránti fokozottabb tiszteletet erősítgessük (pl. felügyelettel bízzuk meg anyagi javak fölött!), mert akiből hiányzik ennek átérzése, méltán megérdemli embertársai megvetését és hogy a közösségből kutasztíttassék.

A gyermekhibák valamelyikében szenvedő egyén már korán, az iskolás-kor kezdetén, átélheti fogyatékosága minden következményét. Az egyedüllét nyomasztó érzésével tanácstalanul álló gyermeket a szeretet és segítség szándékától áthatott nevelő (szülő, vagy tanító) fogja kézen és vezesse vissza a fejlődés zavartalan és fölfelé ívelő útjára. *Fáradozásáért hálás gyermeki szívek és majdan néma meleg kézszorítások fogják megjutalmazni!*

4. Jean Lacroix : Timidité et adolescence. Paris, 1936. 148. l.

Záró gondolatok.

Tanulmányunk évek óta tartó munka leszűrt tapasztalatait foglalja össze. Teljességre mégsem törekedtünk, csupán az érzelmi élet nevelésének irodalmunkban eddig alig művelt területeire kívántuk elvezetni az olvasót. Lámpást akarunk a kezébe adni, hogy el ne tévedjen az útjába vetődött kérdések és kérdőjelek között. A részletezőbb tárgyalás lelki életünknek csak egyetlen szelvényére, a félelmi jelenségek csoportjára terjedt ki. Mégis, ahol alkalom kínálkozott, nagyobb távlatokat iparkodtunk feltárni. A lelki élet ily módon való *egész-szemlélete* alapvető módszertani követelmény, mivel a jelenségek szétválaszthatatlan belső kapcsolatba vannak egymással. A részletjelenségek értelme az összefüggésekbe illesztve világosodnak meg.

A félelemnek a lelki életben elfoglalt jelentősége és az emberi életvezetés közötti összefüggés nem vitatható tény. Kifejlődése normális körülmények között is bekövetkezik. Tapasztaljuk azonban, hogy a környezet a félelem-érzéseket gátló természetüknél fogva, eredeti rendeltetésüktől eltérően, nevelői célokra helytelenül használja fel. A könnyelműen ijesztgetett és rettegésben tartott gyermeknél sokszor olcsó nevelői sikerek érhetők el. A gyermek ily módon sakkban tartható és engedelmességre szorítható. Mekkora azonban az a veszély, amely abból keletkezik, hogy megbénulhat és elakadhat a gyermek szabad lelki kibontakozása. A különben is sok nehézségekkel járó és bizonytalanságokkal teljes életindulást még nehezebbé tesszük a gyermek számára. Nem az önzés vezeti-e a félelmi gátlások rendszerét gondosan építgető környezetet, amikor ezzel véli könnyíthetőnek a nevelés fáradságos és sok jóindulatot feltételező munkáját? Nem kényelemszeretet-e az, ha lépten-nyomon tilalomfákat állítunk a gyermek elé? Korunk ideges gyermeke kifinomult idegrendszerével úgy hat vissza ezekre

a testét-lelkét bilincsekbe verő kísérletezésekre, mint a földrengéstjelző érzékeny műszer. Az ismétlődő lelki megrázkódtatások végérvényesen felboríthatják a belső egyensúlyt. A lélek pedig önmaga lát hozzá a megzavart összhang újbóli helyreállításához. Tanulmányunkban több ízben rámutattunk arra, hogy az egyénnek ez az önvédelmi, önmentő munkája az erkölcsi és társas élet követelményeivel ellenkező módon mehet végbe. Már pedig a lelki egyensúlybomlás és az azt kiegyenlíteni törekvő keresés folytán a gyermek és a felnőttek közötti elmérgesedett kapcsolatok a fejlődő egyénre végzetessé válhatnak. A különféle *jellemhibák, erkölcsi és társadalmi eltérélyedések, az egyén önmagával való meghasonlottsága stb., eredetüket igen sok esetben a gyermekkor helytelen nevelésének köszönhetik.*

A nevelőt nem mentheti fel a felelősségtől a tények és azok következményeinek a nem ismerése. Nemzedékek lelki épsége függ attól, hogy a szülő és a nevelő a gyermek lelki világának az ismeretében végezze feladatát. *A nevelői gyakorlatnak elméleti tájékozódással való folytonos kiegészítése és tökéletesítése, biztosíthatják a nevelés eredményességét.*

Ismételten hangsúlyozzuk, hogy *csupán a szülők és nevelők egy bizonyos csoportja nevel a tanulmányunkban körvonalazott helytelen módon.* Az is kétségtelen, hogy még az oktan szigor és megfélemlítések közepette nevelt gyermekek között is nem egy akad, akire semmi féle különösebb hatással nincs környezetük helytelen eljárása. Sőt, némelyekre kétségtelenül megnyugtató a felülről érzett folytonos nyomás és ellenőrzés. A gyermekek másik csoportja pedig új környezetben hamarosan kiheveri a szülői ház keltette gátlásos és rendellenes folyamatokat. *Eljárásainknak tehát mindenkor a gyermek egyéniségéhez kell igazodniok.* A korszerű nevelés nem ismeri a „kaptafa”-rendszert. Nem „nyájembereket”, hanem a maguk lábán járó, önállóan gondolkodó, jellemes egyéneket akar a kezéből kibocsájtani.

A felnőttek társadalmában megdöbbenően sok a félélnk, „mankóval” járó, felelősségvállalástól irtózó ember. Hány olyan egyént, vagy helyesebben szólva *egyéntelen embert* ismerünk, aki még arra is alkalmatlan, hogy dobogón állva két mondatot elmondjon, önálló vállalkozásokat (legyen az

a legcsekélyebb is) hajtson végre, vagy valami olyanhoz kezdjen, amely még előtte új, ismeretlen, épen ezért kiszámíthatatlan, tehát előre nem látható következményekkel járhat. *Gyermekkori elbátortalanodásuk következményeit súlyos keresztként hordják egész életükön át.* Pályaválasztás, házasság, a meglévő helyzeten való változtatás módjai, életfordulatok előtti határozatlanságuk, mind a féltékenység, az „életgyávaság“ belső bizonytalanságának a légkörében hajttnak végre. A helytelen nevelés következményei a társadalmi érintkezések egész vonalán érezhető. De meghatározzák az egyén egész beállítódását önmagával, a világgal, értékekkel, jog, erkölcs és vallással szemben is. Számos ember életét a bizonytalan jövőtől, hozzátartozói sorsától, betegség-, háború-, elszegényedéstől stb. való örökös rettegés határozzák meg. Ők a társadalom vészmadarai, akik minden csekélységben veszélyt sejtene, közeli katasztrófát jósolnak. Soraikban találhatók a pénz- és árúhalmozók, az önmagukat tűz, árvíz, betörés, baleset stb. ellen biztosítók. Ha lehetne, még halál ellen is biztosítást kötnének, mivel ezzel a szóval: „*biztosítás*“, jellemezhetők a legjobban. Belső elégtelenségüket és gyengeségérzésüket ilyen külső eszközökkel vélik kiegyensúlyozhatónak.

Lehet-e nagyobb veszedelme a társadalmi rend- és békének, mint ezek a maguk körül páni-hullámgyűrűket kisugárzó emberek? Egész környezetüket a pszichikus fertőzés hatósugarába vonhatják! (Ma különösen sugallmazhatók az emberek a külpolitikai helyzet feszültsége folytán: háborús pszichózis!)

A rosszul értelmezett nevelés következményei így szélesedhetnek társadalmi, sőt nemzeti problémává. Mindenképpen indokolt tehát, hogy a nevelő-gyakorlat több figyelmet szenteljen a megoldásra váró feladatoknak. Az új utak keresésének fáradtságos munkáját vállalnia kell a nevelőnek. Kezében van letéve a nemzet legdrágább kincse: *a gyermek és annak jövője!* Amint a hadviseléshez szükséges fegyverek is időnként elavulnak és kicserélésre szorulnak, ép úgy a nevelés elveinek időszerűsége is olykor-olykor felülvizsgálatot igényel. A régi elvek bevált, de már korszerűtlen elemeit újakkal, a kor követelményeihez mért tartalmakkal kell kicserélnünk. Így nevelhetjük fel a „*ma*“ esz-

ményi magyar ifjú típusát, amelynek formai jegyei: a lendület, gátlásoktól mentes szellemi-lelki kibontakozás, a közösségi élethez alkalmazkodó, érzelmi életében kiegyensúlyozott és jellemes.

A „má”-nak ez a típusa holnap talán jövőtalakító tényezővé lehet!

